Частина перша

I

Диктова дощечка, прибита на дверях, промовляла: "Стукати у вікно".

І справді, Катерина, пообббивавши руки, два-три рази вдарила каблучкою в двері і вже збиралась йти, коли десь зарипіли іржаві завіси й хрипкий сонний голос прохрипів:

– Хто там?

Катерина:

– Тут живе Петро Сушня?

Відповіді не було; вона почула тупотіння босих ніг, біганину й балачки.

На дворі було тихо. Сонячний ранок гудів хмарами мушви, із близького кладовища долітало зелене цвірінькання птахів і солодкий запах бузку. Весна саме переходила в літо і вже тепер о восьмій ранку в цьому заводському селищі, що розташоване по цей бік Дніпра проти великого південного міста, було жарко й задушливо від порохняви й розпаленого каміння.

Катерина здивовано ждала – де ж пішов отой хрипкий бандит?

Через дві хвилини за дверима знову щось застукало і на поріг вийшов хлопець з розкуйовдженою головою.

– Зайдіть, – пробурмотав він і повів Катерину до хати. – Вибачте, – почав понуро він, але раптом якась сонячна зміна сталася з ним; обличчя йому зашарілося, і він радісно засміявся… Засміявся він, а Катерина байдуже:

– А! Й ви тут живете, Михайле? Я й не знала! Мені треба бачити Петра Сушню… Я прийшла, щоб побачити Петра Сушню.

– А… він зараз прийде.

– Я йому привезла листа з Києва, – додала, що вона, власне, й Петра мало знає, що коли б не лист, то вона не зайшла б. – Навіть, чудно, як це ми знову зустрілися.

Для Михайла – це теж несподіванка. Так. Але тут увіходить Петро й перебиває розмову.

Катерина:

– Якщо хочете відповісти, та завтра принесіть. Бухаринська, 10. Галині. Ви ж її знаєте? – вона уважно обдивилася кімнату й всміхнулася, глянувши на Петра.

– Добре, – пробурмотів той, а Катерина, кинувши "до побачення", енергійно на місці повернулась і вийшла. Вже в дверях знову зупинилася, оглянула сіни й до Петра:

– Дивіться ж, не пізніше 11-ї…

Петро не встиг і рота розкрити, щоб подякувати, як вже двері за Катериною стукнули надворі. Михайло схопив шапку й подався слідом за нею, а Петро замислено повернувся до кімнати.

В ту саму хвилину двері в сусідню кімнату прочинилися, висунулася білява голова Данила й запитала:

– Це до Михайла приходила?

– До Михайла.

– А він що, подався за нею? Як же ж так. Він же черговий сьогодні? – обурився бас Дмитра-завгоспа.

Всі хлопці здивовано переглянулись, ніхто нічого подібного за Михайлом не помічав, особливо щодо дівчат, і це був перший випадок порушення комунальної дисципліни з його боку.

– Фю-ю, – засвистав Іван, – засипався й Михайло.

– Весна, – відповів Андрій і почав скептично крутити козячу ніжку з махряку й заялозеної газети.

– Н-да, – позіхнув Іван, – однак, немає води й умитися. Принеси Петре, за нашою конституцією маєш ти вартувати замість Михайла, а Михайлові ми якусь кару вигадаємо.

– Дійсно, чому то я? Завжди чомусь я!

Петро почав сперечатися, але йому загнули "салазки" і він скорився.

Вмивалися над тазом (в тазі лушпиння картоплі, недокурки, ріжне сміття), хлюпали на півaршина навколо себе, на підлогу, на стінку.

Петро, як черговий, зливав і лаявся, що вони вмиваються, як свині, що вони багато води марно тратять: не наносишся на них. Хлопці

"прийняли до відома", а що він сам робив так само, коли не чергував, то ніхто не звернув на його слова потрібної уваги.

Втиралися сірим-сірим, колись давно білим рушником. Потім стали ваксити чоботи. Ваксили вони щонеділі, бо була це єдина розкіш, яку могла собі дозволити комуна.

Поснідавши хлопці швидко розбіглися. Зостався один Петро наварити обід.

Наваривши обід, він поклав ключ від хати під струхлявілі східці й подався вулицею, прямо до степу. Як завжди він ішов, про щось думаючи, і то задирав голову догори й усміхався до безхмарого неба, то уважно додивлявся до кожного камінчика, що траплявся йому дорогою. Йшов швидко, натикався на людей, прохав вибачення і знову біг далі з таким виглядом, ніби у нього боліли зуби.

Сьогодні думки турбували Петра. Такі химерні думки! І він ішов усе далі й далі, не помічаючи, що минув свою вулицю і вийшов у степ.

На ньому були "штаніровані" кальсони й синя матроска, а в руках кепка без козирка (козирок десь забіг), кепка ще виконувала обов’язки портфеля, а коли сонце дуже вже припікало, то недбало валялася на потилиці, як зім’ятий шмат паперу серед трави.

Костюм іноді доповнювала люлька, а по весні квіти. ("Вони ростуть, за другою балочкою на п’ятнадцятій верстві, де шлях на Сандорівку".)

Була в нього хустка, якою він користався виключно в гостях, не тому, що вважав за гігієнічніше залишати зайве на вулиці, ні, цьому причиною були економічні міркування (мило) та лінь.

Було в нього ще й нерухоме майно, килим, на якому він спав і вкривався, певніш обгортався. Нерухомим же він звався тому, що все інше було завжди при нім і на ньому.

Травневий степ вже колосився, стрункий та високий, і Петро, розгортаючи обома руками зелені хвилі, плив прямо на обрій, за кряж, на могилу. Там він любив сидіти й дивитися на той бік Дніпра, униз, де за коліном кінчалися димарі й туманів рівний степ…

От іде він степом, а назустріч йому дівчина з чорною косою, очима сірими: підійде, обів’є тою косою чорною, в очи зазирне, спитає так тихо:

– Кого ти шукаєш?

А він так сміливо обгорне її, притулиться червоними губами до уст запашних, степових і скаже:

– Так це ти? Чому не приходила так довго?

А далі… а далі розпливалося все…

Чудно. Може, там десь в Америці, чи то в Австралії, на хуторі, чи в місті є дівчина, а може, вона от зараз там майнула за рогом спідницею, а він і не знав. Не знав! А можна було б підійти до неї так просто, простягнути руку, вона зрозуміла б… Буде жити він з нею поруч, будуть бачитись, може, з нею щодня, а потім непомітно щезне вона, а він і не відчує, що так близько була вона… А комуна сміється.

– Хиря така, а ще й вередує: та дурна, а в цеї слоняча шкура… Тьху, хоча б пику причепурив, лісовик малахольний.

І справді, ходив він з рудою бородою, волосся росло на голові буйно й весело, знайомлячися з гребінцем лиш тоді, коли вся комуна на

пленарному засіданні ухвалювала надати Петрові належного порядній людині вигляду.

Тоді: довготелесний Дмитро сідав на нього верхи і, не зважаючи на протести та згоду сидіти вже смирно, витрусював з кишень бички, махряк і цілі фунти віршів. Його держали за шию і примушували ваксити й терти до блиску його поруділі за місяць черевики.

Потім його зачісували й брили, неодмінно лаючи за жорстку, як дріт бороду, а коли він починав сперечатися, то Дмитро, що вважався за спеца в справах обдирання шкури, нахабно й глузливо кричав: "Мовчи, зараза" і напихав у рота мила й волосся з щітки. Вся комуна іржала й була страшенно задоволена з тієї процедури, а Петро завжди намагався якнайшвидше скінчити з цим вибухом товариських турбот і як надалі одтягнути цю неприємну дезінфекцію, бо бритва була щербата, скарги ж на це викликали лише правдиву відповідь, що він сам собі винен, бо не треба ж бути ідіотом і застругувати олівці нею!

Сьогодні Петро ще з ранку помітив, що комуна дивилася на нього пожадливим оком, і через те повертався додому, коли зовсім стемніло (при каганці чорта пухлого побриють!).

Він ішов, заносячи до блокнота якусь цікаву риму, весело наспівуючи пісню собі під ніс, чи то "Яблучко" чи то "Чу-ра-ра".

Він поставив крапку і вже підніс до рота олівця, щоб поссати його трохи, як наскочив на щось. З-за краю зшитка він побачив жовті черевики, а потім і всю дівочу постать. Певно й вона читала йдучи.

– Петре, – закричала дівчина й обурено замахала руками, – що це ти, вбити мене хочеш?

Петро зупинився, понуро підвів голову і запитав, не відповідаючи:

– А що то за тьотя зупинилась у тебе, на Бухаринській?

– А? Катерина Ласко. А що, вже закохався? – запитала Галя й засміялася заливчасто й зелено.

Вона була на зріст невелика, чорна жакетка вигідно стягувала стан, а жовті черевики обгортали сильні швидкі ноги якось задьористо й весело. Неспокійна вона була й непосидюща і при зустрічах завжди безсоромно командувала Петром. І тепер вона обхопила його рукою й швидко потягла вулицею.

– Проводь!

– Та п-почекай же, – бурмотів той… – На вулиці видно, а ти обнімаєшся.

– О?! Обнімаюся! Опудало ти чортове… Ет, та тебе можна…

– Гм. А хто ж знає, що це я… й чому як мене, так можна, – образився Петро.

– Хе! Всякий тебе одразу впізнає, хоч би поголився, рижоїд нещасний (вона саме вчора здала залік з хемії), і не соромно? Страховище яке, коні непритомні попадають, як побачать тебе такого великого й дурного. Не я – твоя сестра… – закінчила вона вже суворо.

Петро хотів був щось відповісти, але глянув на її усмішку, змовк і задумався над тим, що він таки справді занехаяв себе, але в кожному разі він в цьому винен менше всіх. І справді, може тайна такого неуважного ставлення до одягу була в тому, що він якось боявся дівчат. Потрапивши в їхнє коло, він не знав куди подіти свої довгі руки та ноги, сидів мовчки і потім раптом (ніби: чорт його забери, пропадать, так пропадать!) починав незграбно рухатися й, як він висловлювався, триматися "пікантно" або, як казав Іван, просто "по-ідіотському":

сміявся, голосно говорив, безладно жестикулював, а потім знову затихав, не знаючи, що робити й казати далі.

Тому дівчата ставилися до нього трохи насмішкувато ("як старші" "халера на їхню голову?" – це Петро).

Та й він, здавалося, мало думав про них. От і тепер радий був утекти, але Галя міцно тримала його руку й тягла за собою.

Петро не смів сперечатися, але його непокоїло одне: що, як він зустріне кого з комуни? Буде тоді історія, засміють його до смерти. Ще подумають, що він закоханий! І Петро од цих думок аж спітнів.

Рішуче зупинився:

– Я не можу… я дуже поспішаю, Галю… у мене важливі справи…

– Не бреши, не бреши, будь ласка. А чому ти не був на зборах?

– На яких?

– От! Сьогодні ж вівторок…

– Ах… чорт би мене розірвав, та чекай же… – злякався Петро.

– Чекай! – і Галя почала вичитувати йому…

Він і такий, і сякий, і голова в нього капустяна, і путящого з нього нічого не буде… а коли він, вже каючись, почав п’ятірнею чухати потилицю, вона призналася, що сьогодні свято і зборів ніяких не було. Петро розсердився:

– Що я дурень, чи що?..

Але Галина не дала договорити.

– А що я знаю, ну?

– Що ж ти можеш знати, нічого не знаєш.

– Ні, знаю, тобі відмовили вчора останні два учні.

– Де ж ти про це довідалася?

– Довідалася. Знаю й чому… Один забув табличку множення (поки ти не вчив його, то він хоч це пам’ятав!), а другий сів на іспиті з історії, бо сказав, що Батиїв похід був 1613 року. Ага! Хто сказав йому цю дурницю?

– Дурницю? Я…

– Ти? Ах ти… певно якогось вірша робив.

– Не робив, а писав.

– Однаково.

– Ні, не однаково, то чоботи роблять… м… м…

Помовчали.

Петро:

– А знаєш, я, врешті, радий, що скінчив з цими бельбасами. Залишилась в мене ще одна ідіотка, ну така дурна, аж крутиться. Знаєш, що вона мені сказала вчора: "Платон дуже вродливий мущина". – Чому? – запитав я. Вона бачила його фотографічну картку! Розумієш? От

дурепа. Я спитав, чи не бачила вона у нас в музеї гравюри Юлія Цезаря з автографом українською мовою? Вона обіцяла піти подивитися… О-ох, морока мені з нею. А тут ще заліки треба здавати… Е… куди ж ми зайшли? М… м…

– У сад.

– А мені додому треба, – сказав Петро, обтираючи кашкетом спітніле чоло. – Ти не боїшся, Галю?

Галина нічого не відповіла, подала руку і сказала сердито:

– Бувай, – і пішла.

Петро подався просто додому, але місячна ніч так хитро обдурила його, що він довго ходив вулицями, усміхаючися сам собі, і лише коли вже місяць лизнув білим язиком хрести на цвинтарі, потрапив додому.

На дверях був замок; це вартовий не витримав літньої ночі і втік з хати. Тихо. А на цвинтарі шелест, і сміх, і тіні під кам’яними хрестами.

Знав Петро, що там і Андрій, і Дмитро, і Іван – вся комунія. Може, Михайло де в читальні сидить. О, цей Михайло витримає і не таку ніч. Завжди один, сам, понурий і мовчазний. Правда, були якісь чутки, що він залишив на фронті якусь Катерину, цю саму, здається, але Михайло нічого не казав, і хлопці лише догадувалися.

Чекати не було чого: все одно повернуться не швидко і, хоч це проти правил, доводиться лізти вікном.

Не спиться Петрові, чи тому, що місяць срібним ґудзиком око жмурить, а за плечима двадцять років лише, чи, може, тому, що Галину зустрів. Може.

Довго думав Петро про щось, вже вдарило дванадцять і місяць сідав.

"І де їх чорти носять? А завтра рано вставати!" – Заснув.

Хлопці прийшли додому аж під ранок, Михайла й Дмитра ще не було. Вже й полягали, коли хтось постукав.

– Стукають, – сказав Іван. – Хто вартовий. Ти, здається, Андрію. Піди відчини.

– Дрихне, – озвався Данило, що спав з Петром на одному ліжкові, – дрихне, чортова перечниця.

– Бреше, вставати не хоче, ану стукни його по черепу.

Данило штовхнув Андрія.

– Вставай відчиняти.

Андрій образився.

– Ач, наказувач знайшовся, я черговий, доки не заснув, а вночі чергових немає. Та вже й більше дванадцяти.

– А хто ж відчинить?

– А я знаю? Хай відчинить, хто завтра вартує.

На завтра мав вартувати Андрій, а тому він пірнув у юридичні тонкощі, доводячи, що він може спокійнісінько спати собі цілу ніч, хоч би там бандити у хату лізли… До семи годин ранку.

Поки хлопці сперечалися, знадвору почали ламати двері.

– Та відчиніть же, – почулося.

Нарешті Петро, згадуючи предків і проклинаючи нащадків, відчинив. Увійшов Михайло, скинув шапку і запитав:

– Курити є?

– Ти іноді задаєш на диво ідіотські питання, – звичайно немає, – відповів Петро.

– Ну так у мене є! Вставайте!

Вмить усі хлопці були біля Михайла.

– От і гаразд, а то всі бички попалили, Андрій навіть під ліжком підмів і під скринею шукали, – гомоніли радісно хлопці, але Михайло їх обдурив.

– Та немає в мене, то я нарочито, щоб ви в інший раз швидше відчиняли.

Лаялись:

– Коли покликав, то хоч роди, а дай закурить!

– Ну й життя. Я всі кишені повивертав і хоч би тоді крихтонька, – зідхнув хтось жалібно.

Коли доводилося сидіти без хліба і в холоді, хлопці не піддавались одчаєві, але не палити зранку це було справді над силу.

В таких випадках їх охоплювала якась нудьга, якийсь неспокій, що потім перетворювались на чорну меланхолію і, нарешті, все скінчувалося сваркою з-за якої-небудь дурниці.

Петро справді перевернув ранком усе догори ногами. На біду Дмитро десь завіявся, а всі гроші завжди були в нього. Лежали тихо.

– Не штовхайся, – крикнув раптом Андрій, – я тебе як штовхону. Посунься, бо я лежу з самого краю.

– І що в тебе за звичка придушувати мене до стіни.

– Ну-ну. Курити нічого, так вже й лаються, – озвався Михайло.

Хвилини дві тяглася мовчанка.

– Миша, а Миша… може, в тебе є хоч трохи витрусити. А? – це Іван. – Бичок, може, де заховався.

Всі напружено чекали.

– Ні, немає…

Зітхнули. Тоскно пробивався світанок через брудні шибки на темні стіни, почорнілі ще з зими.

– Ех, коли я був малим, то кізяки курив і були вони такі смачні, як первосортний тютюн.

– Кинь, Петре, – озвався Андрій.

Петро сів і, мрійно дивлячись у вікно, казав далі:

– Так. Первосортний. Дрібна крошка і запашний.

– Та кинь же!

– Шкода, що борошна не можна палити…

Хлопці обурилися. І що за свинство справді: цей Петро завжди не до речі жартує: палити кортить, аж у середині болить, а він жартує. Теж знайшов чим жартувати!

Знов стало тихо, і не було ніякої надії закурити, але Михайло вдруге обдурив хлопців; він насипав на стіл махряка, й хлопці з рекордною швидкістю скрутили товстелезні цигарки…

– Сьогодні приходила Дашка й гроші за місяць правила… Я пообіцяв, – сказав Петро.

Хлопці щиро здивувалися.

– Пообіцяв? Це цікаво. А де ж ти візьмеш, хто ж платити буде?

– Це вже не моє діло. Дмитро – завгосп.

Саме в цю хвилину увійшов Дмитро і відразу ж почав лаятись.

– Ви чого двері не зачиняєте? Хочете, щоб, як той раз, чоботи вкрали. Спите як кури, а двері настіж.

Ніхто не відповів. Дехто вже спав, а декому ліньки було сперечатись, – все обійшлося тихо.

Десь кричав півень. В кімнаті було спокійно, лиш Петро бурмотів крізь сон і свистів носом.

II

Далеко-далеко, за широкими ланами, за високими лісами, кувала зозуля.

Стоїть Катерина, стоїть прислухається.

Вже й небо впало чорне-чорне, і далеко десь кинувсь рибальський вогник угору. Налетіли співи з села, переплутались, затремтіли над водою і погасли в хвилях.

І знов тихо, тихо.

Катерина проста селянська дівчина, з бровами сонцем випаленими, з очима вітром степовим навіяними.

– Чудна дівка, і заміж не іде, і з хлопцями не гуляє, а прийде ранком: де була, не говорить, та не чуть, щоб гуляла з ким на селі.

А вона ходила до Дніпра, прислухалася до співів, невиразно мріяла. Іноді тихою ходою дряпався Дніпром пароплав. Це з міста.

Там життя цікаве, зовсім одмінне, нове і люди там справжні люди. Справді, у великому місті воно має бути новим, не таким, як тут, де ще й досі панує дяк, а дядьки по-старому пиячать, – тільки не горілка вже, а самогон.

Минав час, падало жовте листя, все прозоріше ставало небо, і ранком туманіла земля.

В повітрі метушилися постріли, злякано дивилася економія розбитими вікнами, – це білі тікали.

Потім приїздили з міста, роздавали книжки, щось казали. Селяни уважно слухали, за книжки дякували – "пригодяться на цигарки" і знали й без городських, що тепер земля вже їхня. Катерина книжечки прочитала (може, тому, що не курила?).

А дні, як помах крил, летіли над степом, знов горіло село, знову йшли то ті, то інші.

Нарешті, на Різдво прийшли червоні.

– От і твої, Катерино.

Нічого не сказала, а ввечері тихо двері відчинила.

– Я йду, мамо.

Плакали вицвілі очи, а рот кривився в зморшках старечих. Трохи сумно дивилися молоді, сірі очи. Пішла.

А коли остання батарея виїздила з села, лютий вітер рвав на вигоні одиноку, темну постать матери.

Далі – бої.

Темна ніч обгортала огнем і снігом. Переходи, кров, лайки.

Вона – будувала майбутнє життя.

Коло Перекопу лічила трупи: сотні, тисячі.

І за кожним одним боліло серце, і за кожною смертю тут біля моря знала вона, там по селах, по містах, по робітничих селищах, простягає журба свої руки. Схопить материнє серце і здушить, вицідить кров усю…

Тут і Михайла зустріла.

Спокійний був. Курив люльку. Сердило.

– І невже вам байдужа ця кров?

– Ні-ні. Може, й я завтра теж…

І от останній штурм. Перші пішли… Телеграма:

– Відбито.

Пальці в дерево (у начштабу).

– Хай іде Новосибірський полк.

Чорний вітер з півночі, ріже, січе, червоні огні з півдня.

– Скоро ранок?

– Не знаю. Мабуть ніколи не буде цього ранку.

Телеграма:

– Друга атака відбита…

Майнула думка: "Ще тисячі".

Вийшла з штабу: Михайло.

– Тепер ви?

– Зараз. Це третій штурм і коли відіб’ють, і коли проб’ємося, останній.

Обгорнула і кріпко в губи:

– Побачимось?

– Мила…

Забули все…

А вітер чорний з півночі ріже, січе і червоні огні з півдня.

Пішли курсанти.

Подумала: "Ну, ці хоч не жонаті".

На ранок поїхала в Харків. Поїхала і Михайла вже не бачила.

Не писала, не розпитувала. Знала – живий.

І от тепер, коли зустріла його знову, прокинулась туга за чимсь невідомим, чи за степом ласкавим, чи за мрійно-ніжним обрієм.

А він розпитував, де була, де пропадала, що ні слова, ні рядка, ні привіту?

– Дома була, на селі, поховала брата.

– А тепер?

– А тепер… на осінь у школу. Хотіла в Київ – не вийшло, літо хочу тут почитати, повчитись…

Не звикла вона ще до міста, та боялася признатися Михайлові, що іноді її, котра нічого не боялася там, у степах, в боях, під Перекопом, лякали люди, високі кам’яні гроби і лише іноді ритмічне дихання заводу і праця в робітничій околиці будили щось рідне, але так стомлювалась вона за вісім годин праці, що все пропадало марно.

Як їхала сюди, здавалося, що тут всі розумні такі, хороші, а придивилася, то такі ж сами, як і всюди.

Сказала Михайлові раз і здивовано, і ображено, що й тут от вчора на збори Іван п’яний прийшов.

– Прямо так, як у нас на селі, – а він всміхнувся й відповів якось спокійно.

– Ти б хотіла, щоб усі були святими, такими, як ти хочеш, а не такими, як вони є. Е… нічого – все перемелеться. От почнемо кампанію…

Махнула рукою:

– Ет, що там кампанію. Геть треба таких от і все.

Знову всміхнувся Михайло, всміхнувся як старший, а вона подумала: і звідки в нього така певність і спокій?

А вона читала, линула думками вперед і бачучи де-не-де свіжі, ніби нові паростки, раділа, як по весні першій квітці.

І здавалося життя їй старим, тільки перешитим на новий фасон; важко було, що мало в цьому житті того, від чого груди ширші стають і таким легко-прозорим здається життя. Хотілося писати про схід, про пробуджену силу, про жорстоку минулу зиму.

Чому ж мало сонця і квітів? Хай вся земля буде в квітах, щоб радість гаряче дихала пахучим повітрям на землю.

Почуває: от малою-малою іде вона. За спиною в неї торба. Життя все більше й більше кидає в торбу ту, а вона приходить в оазу, розкладає скарби свої, що позбирала за довгу путь, відшукує там між намулу й болота самоцвіти. Мало їх.

А дорога все вужчає, а дорога все важча стає, а по боках прірви… Там на горах сонце кидає золото на все, а тут у проваллях темно.

Важко йти, а коли глянеш в безодню, голова крутиться і тягне стрибнути вниз. Треба йти тихо-тихо і боляче, що не можна швидко і вільно вгору побігти, там, де сонце і синє небо.

І часто всю ніч до ранку нерухомо лежала вона і думала-думала.

Так потік, вбираючи в себе струмки, не може через вузьку щілину прогнати всю воду. Рветься до моря, зриває берег і біжить далі не чистий вже, замутнений, темний.

І скаржиться він, що не дав йому час іншого шляху, широкого, де б міг текти струмком кришталевим, відбиваючи радісно і берег зелений, і далекий обрій.

І здається їй іноді, що мало сили в неї, життя йде три кроки вперед, два назад і не може інакше йти.

Вона знає це, знає, але, як мати, що дивиться на свою хвору дитину, що палає й горить, як хворий, що в довгу безсонно-томливу ніч чекає ранку й сонця, не може бути вона спокійною.

Буде день. А поки що заздрить вона навіть свині, що спокійно лежить собі в теплому болоті, і немає в неї ні думок, ні сумнівів.

Здається їй, ніби вона впала в глибоку криницю… темно і вогко там, а на горі вітер квітками грає.

І нащо поїхала вона з села? Жила б собі, як мати, що цілий свій вік далі як за десять верстов у сусіднє село на базар не виїжджала.

Росла в неї якась тривога, що не знала її на фронті, в селі. Хотілося побалакати з кимсь про це. Та коли вона розповідала про свої думки товаришам, ті сміялися, обізвали її замороченою, а дехто, ніяково всміхаючись, казав: скучно.

Лише Михайло завжди уважно слухав її і захищав: беріг, а Петро й Галя лаялися з-за неї, сперечалися.

Якось перед зборами, коли знов спалахнула суперечка про побут новий і хтось, захищаючи себе, сказав:

– А що ж мені… онанізмом заніматися, чи що?

Катерина відповіла:

– Дурниці ви, хлопці, говорите. Просто до рук прибрати себе не можете. Розперезалися. Когути ви непманські. У вас ще двадцятий рік говорить; крой і все, а там розберемось. Ні, тепер вже час і тут на неп переходити, а ви непманщину розвели. Раніш на фронтах то, може, й думати про це ніколи було, а тепер…

– А, ти хочеш, щоб ми до старого повернулися. Любов "до гробовой доски"? Не віримо ми в неї тепер. А сім’ю заводити? Ми полюбовно… Хочеш? Хочу. Ходім. Все на товариських началах.

– Ну, звичайно, а з ким ви гуляєте? З баришнями всякими радянськими та з покоївками.

– У всіх однакове…

– Розумно сказано.

– Та й комсомолки не від того, щоб погуляти.

– Це ще гірше. А з клубу, що ви зробили. Тільки й чуєш. Та аборт зробила, та вчора з Іваном, а завтра з Степаном.

Хтось здивовано спитав її:

– Чого ти власне казишся? Чого ти хочеш?

Катерина:

– Гармонії.

– Двохрядки? – засміявся хтось.

– Дурні, – сказала, а один із хлопців безнадійно махнув рукою.

Андрій:

– Переказиться.

– От ви то переказитеся, і женитеся потихесеньку. Ще й візьмете яку-небудь гуску дурну… Так щоб могла для вас затишний куток створити. Щоб не заважала, та дома сиділа, а ви будете політикою займатися, справами всякими. Не вам шукать нових форм…

– Шукали. У всіх дівчат однакові форми, – крикнув Іван, – а ти тільки дівчат спантеличуєш своїми теоріями.

Сьогодні справді розбила усіх на два ворожі табори. Коли вона відходила, то чула, як одні казали, "а що ж, воно правильно", але хтось крикнув: "когутка чортова".

– Ну, чому ж вони? – питала в Михайла і Петра, – я ж правду казала; в карти грають, пиячать… А пішла на Гантке[1], в кіно, так не можна й пройти: лізуть… Та мене ще знають, то не дуже, а якусь там дівчину оточили, сіпають, регочуться, насилу одбила… Та й то так штовхнули в груди, що й досі болять. Чому вони; я ж правду казала.

Михайло посміхнувся: наївна.

– Ну, нічого. Отже, привчаємо потроху, вже в залі цигарок не палять і не лаються.

А Петро намагався:

– Хто вдарив? Хто вдарив, халєра на його голову! От зараз повернуся й морду наб’ю.

Але Катерина сказала, що й сама з ними впорається.

– Вони в мене ще затанцюють, – і стиснула кулаки.

Справді, її таки трохи побоювалися. Ніколи вона нікуди не скаржилася, але вміла сказати влучне слово і згадати те, або інше саме тоді, коли це було найбільш неприємним.

Та й зачіпати її було небезпечно, – захищали.

– В неї пів посьолка закохано, – казала шпана… – Королева яка!

А найбільше боялися, як причепить вона яке прізвисько, так уже і прилипне.

Якось охрестила одного опудалом, а другого ходячим свинушником.

І від глузування тепер їм проходу немає. І комуну вдарила таки раз, сказала, що це павіянська комуна.

Тому із-за неї все частіше й частіше вибухали сварки та лайки. Хлопці вовком дивилися на Петра й Михайла, все закидали їм, що вони підпали під вплив Катерини. Ті лаяли хлопців, що вони вже надто розбешталися: вже й так слава пішла про комуну на весь посьолок.

– Це Катерина розпускає, – казали Іван і Андрій.

– Та дуже ви їй потрібні!

Наслідком постійних сварок дисципліна впала. Кімната вже не підміталася, а підлога не милася, з самої зими. Здавалося, що героїчні дружні часи, коли все було загальне, коли жили, ні про що не думаючи, минули назавжди.

Все частіш і частіш виявлялося розходження в поглядах; все ясніш і яскравіш хлопці ділилися на два ворожі табори, але ще часто в часи примирення вони згадували минулу, важку зиму.

А зима справді була знаменна.

Тоді кімната підміталася щотижня. Петро, правда, завжди протестував проти такого безглуздого витрачання часу, підлога милася перед вечірками, або перед приїздом матерів, хлопці одержували 12 пайків на п’ять чоловіків. Палити теж було чим: жили напроти цвинтаря.

Коли догорали останні дрова – робили наскок на хрести. Правда, комуна не соромилася і менш почесної здобичі, як-то огорожа, паркан, що траплявся по дорозі, ворота, що їх хазяїн-дурень не встиг здійняти, але це була випадкова пожива. Хрести ж були основою добробуту.

В їхньому ж дворі усе було ціле, і коли іноді чувся підозрілий тріскіт, хлопці вискакували з поліняками обороняти свій двір. Вони щиро обурювалися на людське нахабство; хазяйка їхнього двору могла спати спокійно. Правда, нічні походи хлопців непокоїли її і вона їх страхала, що вони таки покутують колись свій гріх.

Для наскоків вибирали завжди глупу, бурхливу ніч. П’ятеро тіней виходило на вулицю, озиралися; нікого немає. Сиротливо вищала рейка, потім тріщали дошки і четверо щезали, а п’ятий вартував. Поверталися довгою шеренгою з хрестами на плечах і з завзяттям в серці. Ці походи звалися хрестовими походами.

Здобич складалася в кухні і вкривалася білизною та всяким дрантям. На ранок увесь двір знав, що комуна ходила на влови. Даша (хазяйка – Дар Петрівна) хитала головою, а останні мешканці заздро зазирали до дверей, і, певно, зі злості приходили лаятися і загрожували подати скаргу…

Тоді виходив Петро, закладав руки в кишені і казав:

– Заховайте вашу скаргу в кишеню і катісь…

Хлопці вискакували з грізним тюканням, і хоробрий оборонець громадської доброчинності зникав до найближчого такого ж випадку.

Це звалося антирелігійною пропагандою.

Але дужий ворог роду людського, і сьогодні вночі Даша розбудила хлопців.

– Швидше, швидше, там зовсім розбирають…

Коли хлопці вискочили на вулицю, юрба чоловік на п’ятдесят бігала, лаялася, навіть билася. Міліціонер, не знаючи, що робити, просив лише не дуже сильно кричати. Але хлопцям це не сподобалося.

– Що за нахабство. Так за одну ніч усе рознесуть. А варити їжу треба ще буде місяців два-три.

Вирішили гуртом піти до міліціонера.

– Що ви дозволяєте державне майно розтягувати?

– Але що я можу зробити? Не стрілять же.

Андрій:

– Ет, все одно. Ходім на той бік, може, хоч там бабів менше.

Але тільки вони звернули на ріг, як назустріч юрба.

– Стій!

– Міліція, ет, чорт.

Ті підходили з рушницями за плечима.

– Що ви тут робите?

– А ви що?

– Ви хто такі?

– А ви хто такі?

– От ми вам покажемо, хто ми такі! Дошки ломать?! Забирайтеся зараз же додому!

– Це не міліція, – шепоче Андрій, – це своя хевра. Міліція прямо бере, а ці балакають.

– Ша! Бачили ми й не таких! Давайте союз; там унизу баби ламають. Ми дом-комуна номер первий. А ви?

– А ми з військової школи курсанти.

Виявилося, що в них за плечима рейки прив’язані: військові хитрощі, пояснювали ті.

З диким голосом побігли усі разом униз. Юрба почала розбігатися, і хлопцям на цей раз довелося працювати до ранку.

Коли кімната була вже повна, звернулися до Даші, й вона з половини поступилася кухнею.

Петро в цьому нальоті участі не брав.

Петро повертався додому пізно.

Петро тої ночі не ночував.

Нарешті, Петро навіть чоботи ретельно ваксив і сам причісувався. Ґудзики пришив до ширінки і бензином вивів плями.

Хлопці хитали головою й казали:

– Петре, Петре, пропаде твоя головонька. І з ким-то ти крутиш, з ким ночі ночуєш?

Але Петро нікому нічого не казав і тепер, коли прийшов ранком, хлопці підняли галас: це свинство, нарешті. Десь ходить, а ніхто нічого не знає! До кого латаєшся?

– Ні до кого я не латаюся.

А, так він так, добре-добре, вони все знають. Дурень він от що. Галька сама на нього падає, а він як тютя мокра ходить. О, якби на когось на них, то той показав би.

– Холява!

Петро щось відповів і знялася лайка. Хлопці називали Петра ідеалістом, а в комуні це слово було за лайливе. Нарешті озвався й Михайло:

– А вам що до того, що він робить?

– Як що? – здивувалися щиро хлопці, – що ж ми за товариші, коли він нічого не говорить.

– Дурні ви, а не товариші.

– Краще бути дурнем, аніж малахольним катаринщиком, – сказав Андрій і сів писати щось.

За хвилину він вивісив таку "сводку".

1. Андріївський фронт прощупування ворога й перші заходи.

2. Дмитрівський фронт без змін.

3. Іванівський фронт вчора вночі зроблено напад, що перейшов на багнетний бій.

З інших – відомостей немає.

Начштаба латальників Андрій Пупка.

Хоча ні для кого не було секретом, що Іван вчора з якоюсь постаттю білою всю ніч на цвинтарі був, а Андрій з Варкою десь вештався, що Дмитро щезає "законно", бо одружитися збирається, та Петро чомусь образився й назвав усіх свинями.

– Та чорт би вас забрав з вашими забобонами, – кричав Іван, – що там матерій всяких шукаєте! Знаємо! Вам грішним потрібно те, що під матерією. От!

Петро кипів, Михайло спокійно.

– Ну, то що?

– Як що? На біса ж ви на нас нападаєте? Дурень ти, – мовив Михайло з жалем, – можна й з гарного зробити погане.

А Іван:

– Коли ти щось гарне побачив там, то поцілуй…

Але Петро перебив.

– Ти слухай, скотина. Дурень ти. От-що!

Знявся галас. Нарешті Михайло зупинив.

– Та годі. Скоро все одно роз’їдемось, це ж даремна річ сперечатися.

Згодом Петро питав Михайла:

– Як ти можеш бути таким спокійним?

– А чого б я хвилювався? Мені просто іноді шкода їх…

– Їх? Ану їх під три чорти, але ж ти розумієш, це ми така – грядуща зміна.

– Ну, не всі ж на їх схожі, – підвівся Михайло, – я працюю сьогодні на вночішній, буду ранком.

Підвівся і Петро, почав шукати пальто.

– І ти на вночішній? – іронічно спитав Іван. Петро нічого не відповів, а тільки грюкнув дверима.

Чекав Галину він довго. Нарешті, побачив її – підбігла засапана і зараз же потягла.

– Ти не боїшся тепер ходити зо мною?

– Ні.

– Слава богу!

Ні, тепер йому нічого боятися її, бо вона вже не буде сіпати його на вулиці й кричати на все місто, як різана. Правда?

– Ого! Пугало ти турецьке. Я ж тебе… А сам. Усіх собак стрічних лякаєш своєю гривою.

– Буза.

– Що? А хто ("ну й логіка"), коли я забула в комуні парасоля, взяв його й пішов в дощ не розчиняючи. Я? Може я, скажеш? – і вона так енергійно наступала на нього, що він визнав усі свої провини в минулому і в майбутньому.

Йшли весело балакаючи… йшли… йшли… Вибилася з-під хустки коса чорна, розгорілися щоки від вітру весняного і незчувся Петро, як поцілував Галину. Поцілував прямо в вухо, спікся і радий був крізь землю провалитися.

А вона скрикнула сердито. Але побачивши Петрове обличчя з переляканими очима намистом, як рветься разок, засміялася дзвінко.

А той зрадів, від радощів аж дух захопило.

Так вона не сердиться? Зовсім? І все забуде? Нічого не буде казати. Хай це мине й забудеться.

– Забудеться?

Ні, вона, мабуть, не забуде… І сміялася дужче й дужче.

– Ні-ні, то вітер пролетів.

А він таки справді поцілував її? Та то він помилився! Та то йому так здалося!

І була вона така безтурботно весела, ласкава, що Петрові подумалося:

"А може, й справді я помилився?"

Додому пізно проводив її. Вже й ліхтарі яскраво горіли й трамваї бігли порожні. Говорили про Катерину й Михайла.

– Гарна ця Катерина, – сказав Петро. Галина глянула скоса.

– Нічого, – раптом, – вона тобою не цікавиться зовсім! Ти не думай!

Але Петро (дурень) не звернув уваги на це. Його мучили такі думи: 1) як він їй стисне руку і 2) чи не сердиться вона таки на нього. Не встиг Петро стиснути їй руку "з натяком", як підійшли Михайло й Катерина. Гукнули здаля.

– Петре, Галино, заждіть!

Озвалася Галя.

– От ми зустрілися з Петром випадково, а він не хоче мене проводити.

– Та я ж, – обурився було Петро на брехню, але Галина сіпнула його за руку, і він почервонів, і замовк, з радости ледве не подавився слиною і заіржав, а ті все розпитували… Тоді Галя:

– А ви як тут зустрілися?

– Ми теж випадково зустрілися… – сказала Катерина.

– Гм… – це Галя. – Ну й добре, гуртом мене проведете.

Упросила Катерину, щоб та заночувала в неї. Не хотіла спочатку.

– Мені треба тобі сказати щось, – шепнула Галя, – щось важливе, важливе.

– Весна! – сказала Катерина й погодилася.

Хлопці повернулися мовчки. Кожен думав своє. Петро знав, що Михайло після довгої розлуки знову зустрівся з Катериною. Йому кортіло спитати щось у Михайла, та, глянувши на його суворе обличчя, він закрив рота.

В комуні вже лягли.

Петро, не роздягаючись, ліг на ліжко і заснув веселим, молодим сном, а Михайло не спав. Важкі думи впали на нього знову, знову Катерина, як камінь; зустрілися – вона ніби й байдужа.

Коли він прийшов до неї – читала.

– Підемо, я прийшов, як умовились.

– Я не піду.

– Чому?

– Так, не хочу.

Розсердився.

– Знову балакати з тобою не можна.

Катя:

– Не балакай.

– Ну, й чого ти така?

– Яка? – всміхнулася.

– Слухай, Катерино, ми ж повинні з тобою до чогось добалакатись. Чи ти не хочеш говорити.

– Я вже добалакалась давно.

– Ти мене любиш? – Узяв за руку, погладив ніжно. – Ну, скажи?

– Ти знаєш.

– Так для чого ж ти так робиш?

– Як? Що приїхала тоді з фронту, тобі нічого не сказавши? Що не роблю й тепер так, як ти хочеш? Що не хочу з тобою жити?

– Хіба люблять так, як ти?

– Ну, а як же? Чудний ти. Ми так довго не бачилися, а ти знову прийшов з вимогами. Ти власник. Розумієш? Ти хочеш, щоб з тобою жила, по-твойому думала. Я люблю тебе, але дечого в тобі ненавиджу.

І знову він запитав в-двадцяте.

– Який же я?

Відповіла:

– Такий як усі.

– Чого ж ти хочеш? – запитав сердито вже.

– Може, неможливого.

"І справді, чого вона хоче?" – думав він, лежачи на канапі й здивовано знизував плечима. Ранком його розбудили голоси.

– Я казав йому не берись за доповідь: сядеш. Так ні. Проморив збори дві години. Андре! Треба було, сукин син, з короля гуляти.

– А де він у мене візьметься у чорта.

– А ми вашу даму по…

Хлопці грали в очко. Грали з азартом.

– Очко!

– Перебор!

На столі стояв ящик з махоркою, і дим товстим шаром лазив під стелею. Враз Іван крикнув до Михайла в сусідню кімнату:

– Щось Катерина на тебе дивиться.

Той мовчав.

– Грубая. Є за що подержатися? Ти там не того, Миша? Га?

Але той скочив з ліжка, підбіг.

– Чуєш ти, я як тобі дам…

– Тю на тебе, – почав було Іван, але, побачивши Михайлове зле обличчя, змовк.

Михайло схопив шапку й вийшов.

– Да, – почав було знову Іван.

– Та кинь, – перебив Дмитро. – Може, то вона справді його баба. Смачна.

– Та заткніть свої пельки. Не можете як про дівчат, так зараз же. Сволочі, – сам не знаючи чому, за Галю образився Петро.

Вийшов. Михайла не було видно. Усередині було так погано, ніби хтось туди плюнув.

"Куди його йти!" – Подався до клубу з надією побачити там Кузьму, думав: "Ага, побачу Кузьму та розпитаю докладно, що вони там мені за навантаження дали? Тай репетиція там, здається. До речі й Галя там..."

В клубі було весело. Всі бігали, здавалося, без мети, кричали, заважали одно одному, насилу знайшов Галину. Вилізла вона з лаштунків уся в борошні, сердита й розтріпана.

– Галино, здорова, а я до тебе.

– Бачу. Ніколи.

– А скоро ти?

– Зараз.

Вийшла через п’ять хвилин.

– Години три вже провадимо ревізію майна. Зараз ти знаєш, яке свинство. Хведько завжди пустує. Догрався. Коли ми перевіряли майно, він мене всю борошном обсипав. Ну й показала я йому: тепер сидить і промиває носа. І чому вони завжди зо мною пустують?

Петро співчуває. Петро цілковито співчуває їй, але хай вона відкладе цю справу, бо сама бачить, що сьогодні нічого не буде. Йому треба сказати їй щось.

Галина зробила страшні очи й сказала категорично, що він баламута, волоцюга і ледащо, але вона все ж таки задля нього справи не кине, і Петро зажурено побрів до залі.

Тут вже збиралися до чергового сеансу, і його, як безбілетного, витурили.

Довго чекав він Галину на вулиці, але вже й після третього сеансу вийшли, а її не було. Побачивши, що гуляти вже пізно все одно та й їсти хотілося дуже, пішов додому.

Хлопці ще грали в очко, бо Данило мав їхати завтра на село, до матері, а з ним Іван і Андрій, а їм треба було одігратися…

Петрові було прикро, чи тому, що день змарнував, чи тому, що не пішов з Галею на цвинтар. Петрові видається негарним, що його тягне на могилки і там з якоюсь чужою дівчиною, зовсім не нашою, так, як хлопці, качатися по траві. От і Данило часто приходить з хлопцями туди, а прийде, починає розповідати про все, як, хто, з ким і коли.

Коли ж Іван зачіпав Данилову Марійку, то сердиться Данило, а Михайло каже:

– Бачиш, Данило, як про всіх, то можна, а як про Марійку, то ні. Вона ж така сама, як і всі. Хлопці більше додержують логіки, аніж ти: всі дівчата – баби і кончено.

Данило з Петром радиться, як Марійку з села вивезти.

– Знаєш, я все вперед іду, а вона там репаною зостанеться.

– Сам ти репаний.

Ні, справді таки, не даремно Катерина не любить хлопців. І зве їх павіянами. А може, й ні? Ну, чому б і йому не піти було сьогодні з Галею. Може, й справді це забобони міщанські і чому, коли він питає Михайла, той лиш осміхається і нічого не каже на це. Ніби знає щось певне.

Ні, Галина таки не пішла б, вона хороша. А що ж там поганого?

Так і заснув Петро, не додумавши до кінця.

Прокинувся, вже світало. Хлопці зачиняли вікно й лягали спати. Було душно й нудило від махряку. Вийшов Петро на вулицю. Вже молочниці молоко розносили, й перші трамваї загули.

"Гарний ранок", – подумав, засміявся, потім згадав Галину. "А-а". Мотнув головою, озирнувся злякано, чи не помітив хто думок його?

Незчувся, як опинився коло Галиної хати. Вікна були зачинені. "Спить", – подумав і здивувався чого він тут, махнув рукою.

– Ну, тепер вже канка.

А сонце рожево сходило, і день був молодий і зелений.

В комуну повертатися не хотілося.

– Ану їх. Прийду пізніше, коли вони вже поїдуть.

III

Чи ти чула, дівчинонько,

Як я тебе кликав,

Через твоє подвір’ячко

Сивим конем їхав?

Де там не чути! Чула добре й голос, що від нього в грудях болить. Була, як коло перелазу скрипіло. Чула все.

Ой чи чула, чи не чула,

Не відгукнула я, —

Темна нічка, Петрівочка,

Вийти боялася.

Ет! Клята дівка не відгукнулася та ще й на нічку звертає. А ніч таки зовсім не страшна. Така тиха, така ясна. А листя на тополі білою стрічкою грає й перегукується срібними дзвониками.

– Чого там боятися справді? Вийди, ой вийди.

– Знаємо ми. Знаємо, чого хочеш, а що не зрадив нікого, так певно пригодоньки не було ще. А чому вдень не приходиш, ночі темної ждеш?

Так-таки й не вийшла Марійка вчора й даремно чекав її Данило до півночі. Марно й тепер виглядає її серед натовпу, що зібрався послухати лекцію.

– Чи давно я тому Данилові ляпасонів давав, щоб воно кавунів не крало, а тепер диви – студент, в пансні приїхав, – здивовано каже дід Юхим і крутить головою.

– Та що й казати, чи давно покійний Левко, ще як у місто збирався їхати, по тому-таки місці, де ноги ростуть, давав синові березової каші.

– Чи давно той Данило горобців без штанців драв, а стара Левчиха плакалася, жалілася на ввесь світ білий, що дав її Бог такого розбишаку?.. Ніби вчора було, а тепер…

Стара не знає, де й покласти сина, чим нагодувати, як посадовити, – он лекція ще не почалась, а стара вже чекає на хлопців.

Хлопці ж розташувалися на сцені Сельбуду.

Похідний чарівний ліхтар ілюстрував Данилову лекцію, Андрій і Іван були за асистентів. Їм нестерпно хотілося туди, за стіни, де літня ніч і дівчата.

Глядачі слухали уважно. Інколи подавалося репліку й робилося критичні уваги.

– Американська машина жне, одразу й молотить та одвіває; так що прямо із степу до амбарів везуть збіжжя.

– Ловко придумана, от чортові німці, – зауважив хтось, а дядько Кіндрат (той, що коло Семена кривого над балочкою сидить), відомий безбожник на ціле село, вів тут-таки серед бабів антирелігійну пропаганду. Він підвівся й запитав доповідача:

– А правда, їдять його мухи з комарами, що мириканці впразнили Бога і дощ сами роблять?

Данило почав був розповідати про це, але на дверях зчинився галас і метушня.

– Що там таке?

Та пусте: дівчат парубки не пускають.

– Чого ж не пускають?

– А навіщо їм? Все одно нічого не розуміють, – крикнув голос з юрби; а комсомолець Семен сказав Данилові:

– То парубки їх на вулицю тягнуть, от і не хотять, щоб ходили сюди на збори. Ми тут з ними по цій роботі агітацію повели. Та й справді кінчайте, бо пізно… – додав він несподівано.

Скінчилася лекція опівночі, розходилися, жваво розмовляючи.

– Хай так, коли й так. Але ні.

– Трахтор… От в Миколаївці потрахкав півроку, а потім тпру… – казали старі, сумнівно хитаючи головами.

– Чорт би тебе подрав, Данило, затяг до світу, – сказав Андрій. – Саме піти б погуляти з дівчатами.

– Не можна. Тутешні хлопці з вулицею якраз боротьбу провадять.

– Ет, боротьбу. І тут від кампаній спокою немає. Це ж дурниця бути на селі і з дівчатами не поспати.

– Ходім краще чай пити, мабуть, стара вже приготовила.

А вулиця ще гула.

– Той білявий Іван, що ліхтарем наводив, все ліз до мене вчора.

– Я йому показала.

– І-і-і, брешеш!

Їй же богу!

– А Данило вчора гуляв, гуляв та й подався додому, а ще рано було.

– Додому? Якраз, він до Марійки пішов.

– Не даремно ж очи на неї пулить.

– Та вони вже давно гуляють.

Юрба посунула на край села. Знову зірвалися співи вгору. Голосно плакав голос дівочий, спів тулився до теплої землі.

Боялися тої ночі матері за дочок своїх (самі колись дівували). І справді, чого тільки не буває в ясні місячні ночі.

А місяць доліз до середини неба і спіймав білою рукою дві постаті.

Гай-гай, забула ти, певно, дівчино, що в піснях співається? Притулилася до парубка, вже й коси розплелися. А той відшукав своє, припав поцілунком, ніби хто його голову цвяхом прибив. П’є. Загорнувся хмаринкою місяць, згадав – краще буде… Ай, ні. Зовсім темно стало і нічого не розбереш, чи одна там постать, чи дві.

А коли ранком вітер злякано (чи не проспав?) розкидав хмари, щоб сонце ясніше зійшло, лише тоді переліз Данило загату й майнув Кирячковими городами, а друга постать подалася саме туди, де жила Марійка.

Для Данила місяць швидко минув, а хлопцям через дівчат були неприємності. Почали парубки на них скоса дивитися, навіть бити збиралися, а осередок нарікав, що Андрій і Іван усю їм роботу нанівець звели, бо вулиця тепер гула, аж ревла.

Данило в місто листа писав.

"Петре, через два тижні їдемо додому, побалакай з Катериною, з Галею, чи не може Марійка зупинитися в них, бо я хочу, щоб вона поступила до робфаку. Приїду я через два тижні, а Марійку випишу потім. У нас посуха, певно, що хліб погорить… Хотіли було ще на місяць залишитися тут, та хлопці чомусь не ладять з осередком. Чекай. Данило".

Петро, прочитавши, сказав Михайлові:

– Треба перебиратися, бо коли приїдуть хлопці, поб’ємося.

– Ну, тепер, буде легше, Дмитро ж перебрався.

Було літо. Листя біле, як мертве, лише ввечері було трошки легше дихати. Дніпро лисинами вкрився і ховався від спеки в піски. Хто не виїхав, ходив, як сонний, в клубі відбувався ремонт. Зрідка забігав Дмитро. Він такий зайнятий. На посаді з самого ранку. Прийде додому, попоїсть і знову туди, приходить лише ввечері, навіть не висипляється. А роботи-то скільки. Ну, то правда, він сам себе навантажує, бо гадає на осінь бути за секретаря в газеті.

– Кар’єру, виходить, робиш, – спитав Петро.

– Ну, яка там кар’єра. Одружився, то й треба якось жити.

– А портфель в тебе гарний…

– Да, брат, діловою людиною став, – сказав Дмитро. – Нужною людиною.

– Нужник, значить, – спитав Михайло.

– Ну, як сімейні справи?

– О, нічого. Добре. По столовках бігати не треба. Женися, Петре, не прогадаєш.

– А як з потомством? Чи не розгубив козацької сили по могилках?

– Я? Якби тобі стільки абортів зробили, як Ніні, то ти б знав. Біда мені з нею; мені вже й нецікаво, а вона всю ніч спати не дає.

І Дмитро розійшовся; а як вона його пестить, ого-го…

– Сволоч ти, – сказав Петро.

– Чому ж то?

– Навіщо ти мені оце розказуєш.

– Коли тобі не цікаво, то я… – образивсь Дмитро й пішов.

– А даремно ти не дав йому добалакати до кінця, – сказав Михайло, – цікаво було б послухати.

– Послухаєш такого типуса і здається – сам робиш щось погане.

– Ну, то невідомо, як ти будеш робити. Всі ми врешті в старому болоті борюкаємося.

– Ех, правда… Знаєш, мені часто уявляється така картина, свинушник. Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце… Є… Бо пробивається крізь щілину й навіть болото золотить, а навколо в теплому багні лежать свині і задоволено хрюкають. Їм добре, немає у них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуркувати, так вони тебе ідіотом назовуть. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невелика б біда була, але вони нюхом добре чують все нове й свіже, переможне і лізуть туди, несучи за собою свій свинушник.

– А, чорт з ними. Ти вже користуєшся термінами Катерини.

– Катерини. Вона каже, що в наші часи якщо хочеш бути незламаним, не треба себе зв’язувати ні любов’ю, ні дружбою, бо однаково це стягне тебе у свинушник. Чудна вона, бентежна така, самотна, та здається мені, що вона когось любить.

– Справді? – жваво спитав Михайло.

– Вона нікому не скаже.

– Ех, Петре!

– Що?

– Нічого, то я так.

Встав, а Петро більше розумів, аніж Михайло думав.

– Чудаки. Тільки мучать себе.

– Тут до тебе Галина заходила, цидулку принесла, – сказав Михайло, подаючи записку. – Там Галина кликала іти в степ "бо в степу вітри буйні-буйні", а "літо таке хитре".

Осміхнувся Петро й заховав у кишеню.

– Ну, Михайле, я пішов.

– Куди?

– Та в читальню.

– Гм… угу… Коли прийдеш?

– Пізно. А ти будеш вдома?

– Мабуть, ні. Я піду до бібліотеки.

Подивились один на одного… Петро не витримав і розсміявся, але Михайло подивився строго.

– Чого зявище розчепірив?

– Ми часом не зустрінемось, я теж піду в бібліотеку, – але Михайло:

– Ну, тоді я піду в читальню.

– Іди куди хочеш, а я піду до Галини.

На цвинтарі Галина сказала Петрові:

– Забігти не міг раніш. Я бачила тебе у вікно, кудись летів, як бізон?

– ?

– Шию вниз і гривою мотаєш. Була в Катерини – вирішили відкласти на осінь це.

– Та це вона вирішила. А я?

– Ти? Ого! Ще скажи мені слово. Ні, справді, куди поспішати.

Змагався Петро. Йому так хочеться жити з нею, він так сумує по ній.

А в ту ніч місяць сходив пізненько таки, а вони й не помітили. Лише півгодини посиділи (а може, й менше), як вдарило другу.

– Ну, от знову до ранку, – жалібно Галя. А Петро (ой, Петре!) нахиляється ближче, стає, як криця, рука ближче, ближче, як дві блискавки, швидко зійшлися вуста; важко, жарко дихнув на малинові перса. Припав. І враз згадалися слова Іванові: "Те, що під матерією".

Боляче стало. Гладив очи тихенько рукою. Схилились дерева. Тихо.

– Не правда.

– Що Петре?

– Нічого.

Усміхнулася, шию руками, тонкими пальцями стиснула, нахилився.

– Що ти?

Мовчала. Потім:

– Катерина нічого не розуміє. Сьогодні знову з Михайлом полаялась, а потім всю ніч біля вікна просидить і спати не буде… Ми більше розуміємо. Правда, Петре?

А ніч майнула крилом, як ластівка над водою. Сонце ясно зійшло. Вів Галину Петро обережно.

– Такий хороший ти, – всміхнулася.

А він зазирав в темні тепер, глибокі очи. Думав:

"І чого у неї очи такі темні стали".

А як прощалися, порожньо було всередині.

Галина до Катерини пішла. Ввійшла. Мовчки сіла. Та вже знала. Ех, серце жіноче. Заспокоїла (як мати дитину):

– Спи!

Спить Галина, вві сні обгорнула подушку, Катерина уважно вдивляється в неї.

– От рахуба, – сміється вісні… А далі що ж буде? Може, справді зроблять щось? А мрії у них хороші.

Забурмотіла щось Галя, встала Катерина, накрила пальтом. Читати не читалося, роздяглася, зібралася спати.

Лягла, під голову руки поклала, довго в стелю дивилася.

Михайле… Михайле… не може вона так любити.

Зве він її твердою, залізною, а не почуває, як іноді залізо те дзвенить і кличе, але як доторкнутися до нього, то завмирає і знову стає холодним і байдужим.

Так було й сьогодні.

Петро застав Михайла вдома, як увіходив, помітив, що той заплющив очи, прикинувся, що спить.

"Ну, хай, – подумав, – от чудаки!"

Михайло лежав, обернувшись до стіни, і все про Катерину, про Катерину, таку ніжну й хорошу, думка.

Здавалася всім вона такою спокійною, але знав він, – опалена вона тим вогнем, що ніколи не дає заспокоїтись, завжди жене чогось шукати: все далі й далі і робить життя радісно отруйним і гарним до болю. Знає він, чого вона така біла і очи чого такі темні стали. Казала:

– Ти єдина людина, якої я не соромлюся. Все я тобі скажу. У мене душа злиняла, була вона запашна і ясна, як день весняний, а стала вогка й темна. Іноді я і тебе ненавиджу, і себе, бо погані ми, не такі, як я хочу, не такі, якими будуть колись люди, коли настане та гармонія. Просто дихнути нічим. Але, видно, далеко той час, що я й уявити собі не можу, хоч роблю, будую її, ту гармонію сонячну… Я жити хочу. Жити хочу повно, не для майбутнього, а для сучасного. Знаєш, так гарно мені з тобою, а раптом буває, що станеш чужим ти, та й не тільки ти… Дома, на селі батько й мати здавалися мені іноді зовсім незнайомими, чужими. Так, ніби я в гостях була. І от після фронту, де багато зосталося таких хороших і рідних, я тепер часто почуваю себе в гостях, ніби я маю скоро піти кудись до нових людей, до нового життя. От, я щира з тобою зараз, а потім буду себе лаяти за це, бо здається мені, що й ти не розумієш мене.

Михайло:

– Я тобі допоможу.

Вона:

– Я зовсім не хочу твоєї допомоги. Я просто хочу, щоб ти знав, чому я іноді така ворожа тобі і щоб ти тоді не балакав зі мною.

– Добре, як хочеш.

І почував Михайло:

– Хороша… Ех, Катю, погано, коли думки стрибнуть за межу, яку життя встановило.

І згадав знову темні очи й слова вперто бентежні.

– Не зігнуся, а зламаюся – туди й дорога. Значить, слаба я і ранок далеко…

– Михайло, – перебив Петро його думки, – та кинь придурюватися, я ж знаю, що ти не спиш. Ти б одружився з дівчиною, яку любиш?

– Просто, любив би і все… Не знаю.

Петро одягся й вийшов, а Михайло думав далі.

"Чудні вони всі, сами собі роблять перешкоди, а потім б’ються. От і Катерина… Роби найкраще, наскільки життя дозволяє. Вище голови не стрибнеш все одно. Не треба своїм почуттям давати волю. Треба для себе самого партдисципліну завести. Щоб якби Губком дозволив всякому робити, що він схоче?"

IV

Степи мої, степи мої, такі хороші, хороші, зелені.

Чи дума на вас впала, чи татари прийшли ордою знов, чи огнем вас попалено, пожежею спепеліли, що сумні ви такі, невеселі? Чому квітками ви не ряснієте, чом річкою-стрічкою не вітаєте? Повсихали річки ваші блакитні, погоріли байраки зелені, а вночі вітер не віє, а ранком птахи не кличуть…

Чи тебе не орано, не сіяно, чи тебе кинуто напризволяще, що не видно ні жита, ні пшениченьки, що не струниться колос.

От туга впала, впала, сповила, немає ні билини. Лише могили стоять та сумують, хмар виглядають, дощів чекають. Хліба не вродило. У декого ще було, а в декого і хата сіріша стала, і сонце йому не світить. Ґавенятами роти дітвора розкриває. Просить.

А степ чорним сумом вкрився, а степ загорнувсь в сіру спеку, скам’янів, застиг.

А небо біле, біле, хмари лише з-за обрію носа показують, хмари не хочуть обтерти промінястий піт на сонці, і він спадає окропом на плечі й спини. Здається, що все заснуло. Земля парує, чорна й суха. Між килимами вузька стежка, по ній суне хмара й звідти долітає монотонне й сонне.

Ходить по селі нужда нужденна, здушує порожні шлунки костистою рукою, ходить по селі, виглядає…

– Гей-гей, цоб-цобе.

На селі розмова:

– Ой, ще й хліб погорить.

Не співає молодь увечері, не сидять на призьбі старі, спльовуючи гіркий махряк, навіть плачу не чути вже.

Сірим порохом вкрите зелене листя, жовта вода болотом стала.

Не виходить молодиця хату мастити й квітками квітчати.

Ех, не виходить.

Виряджала стара Палажка доньку Марійку. Виряджала, казала:

– Іди, доню, шукай долі, а нам, старим, тут загибати. Іди, може, чим допоможеш.

Пішла. Узяла адресу тітки Горпини й Данилову, зав’язала у хустку, заховала.

Місто. Ніч. Вітер. Туман і вогні.

Як поглянеш згори, огненною стрічкою лягло воно рівно, намистом огні над Дніпром розпустило. З неба зорі попадали долі, по землі.

А Марійка все ближче підходить. Чутно вже дзеленчить, дзвенить, диха… Величезний млин. Хапає, засмоктує, меле.

Гей, бережися, Марійко. Між колесами руку одірве.

І боязко їй.

Місто. Ніч. Вітер. Хмари. Туман і вогні.

Зупинилась. Адресу шукає. Злякалась. Загубила Данилову й з двох бумажок одна тільки баби Горпини адреса.

Як же знайде Данила: місто велике. Пішла. Хоч недобре про бабу Горпину казали в селі, але більше йти нікуди.

Харківська вулиця, 8.

Відчинила, спізнала, зраділа та: очи швидкі такі, хитрі.

– От добре, добре зробила, що приїхала, в нас тобі легше буде. Дунько, Дунько, а йди, принеси чаю…

Принесла та, – велика, дебела дівка.

– Ти вдома сьогодні, – потім до Марійки: – У мене дівчата наймають кімнати, ти будеш з ними жити.

Заснула Марійка швидко; дівчат не було, ранком прийшли.

– Де були, – запитала.

Сміялися:

– Взнаєш потім.

Скоро тиждень минув, а роботи ще не знайшла Марійка.

Жили втрьох в одній кімнаті.

Дівчат майже не бачила; ранком йшла шукати роботи, а тих цілу ніч не було вдома… Тітка казала, що вони роблять на вночішній зміні.

Швидко дні пролітають у місті. От раз увечері каже їй тітка:

– Нічого їсти. Десять день вже минуло, а ти ніде нічого. Мені й самій важко. Будь, як хочеш.

Голод з села стрибнув, на вузлових станціях зупинився, а там поїхав залізницею, в місто приїхав. Ліг по вулицях і хапає то того, то іншого…

І Марійка боязко спитала:

– А дівчата? Чи могла б і я з ними ходить на роботу?

Подивилась гостро Горпина:

– Побачимо.

День і другий минає. Ходила, шукала роботи, прийшла стомлена… А ввечері баба знов підійшла (хліба дала) і улесливо каже:

– Дурна ти, Марійко, та й годі. Якби я була молода. У шовках би ходила, а не то що без хліба. От хочеш, то я… Єсть один тут і гарний…

Відштовхнула Марійка. Вийшла.

Ходила вулицями довго. Ніч холодна загнала до хати… Куди йти? Місто велике, тисячі, тисячі, а Данило один, десь там… Горпина чекала вже, знала: повернеться.

– Ну, так краще, голубонько, куди підеш? Куди… Знай, я їсти не дам, бо немає… – і всміхнулася криво: – Жалію тебе я… А то б я давно… І не панькалася з тобою; родичка ти…

Вечір. Вітер. Свистять зморшками вкриті уста й гадючаться пальці старечі.

– Ну, не бійся, дурна, як хочеш. Харч мій, кімната, а жити будеш гарно. Не бійся, зроблю так, що нічого не буде. Ну?

Відвернулась мовчки Марійка. Ще ніч, іще день.

– Слухай, слухай, Марійко… Не їла ти нині, я й кімнату віддам: тут одна сама проситься. Ти ж вродлива: багато даватимуть. Ну?

В голові не було ні думок, ні бажання.

– Все одно… Ах, все одно.

Сталося…

Билася, рвалася, та, як звір, важким тілом на неї впав.

Залишив на столику гроші.

Не впізнала спочатку, а коли вже виходив, згадала; той, здається, що з Данилом приїздив у її село. Хотіла гукнути, спитати про Данила. Злякалась. А може, він не впізнав? А може, вона помилилася…

А вітер хрястів залізним дахом, і билася ніч чорним крилом у вікно.

Головою в подушку впхнулася.

– Даниле, Даниле, – плакала.

Цілий день ходила з кутка в куток, а над вечір тітка Горпина:

– Ну, Марійко… – та глянула мовчки. – Як хочеш, Марійко, губити вже нічого, а з тебе карбованця вдень. На завтра ще хватить. Як хочеш…

Знову ходила, шукала роботи. Не знайшла.

– Ти розміркуй: будеш десь там робити за дванадцять, п’ятнадцять карбованців в місяць, і робота важка. А в мене, сама знаєш… На дівчат подивись, як живуть… Розпитай…

І приводила знову.

Знову плакала Марійка, а подруги байдуже дивилися. Так було колись з ними.

Звикне.

І звикла Марійка: людина до всього звикає, та скоро пішла від Горпини, бо взнала, що та три бере, а на неї один витрачає; не вигідно.

Так.

А вчора Марійка зустріла Івана, обминути хотіла, та той підійшов, все казав, як побачить Данила, щоб нічого тому не казала: обдурити його можна. Він її, якщо хоче, приведе і скаже, що стрів, а вона хай приїхала вчора й шукала його… Карбованця дати хотів, не взяла. Повернулася злісна й кинула в вічі брудну лайку.

"Ого", – подумав…

Пішов у столовку обідати й все міркував, як би йому виплутатися. Здибав там Петра й Галину.

– Чому не заходиш, Петре?

– Ніколи.

Виходячи, спитав Іван:

– Вам куди?

– До Катерини. Ліворуч.

– На поклон ходите? Вже й Данило туди бігає, і чим вона вас приворожила так?

Ті нічого не відповіли; пішли, не попрощавшись.

Галина й Петро в сінях шепотілися довго, нарешті увійшли.

– Ти скажи, – почала Галя.

– Ні, ти.

– Ні-ні, ти спочатку, а потім я.

Тоді Катерина сама ласкаво:

– Знаю, знаю. Швидко ж ви.

А Петро поважно:

– Що там швидко? – Потім до Галі: – Ну, вилазь. Чого за мене сховалася, що ж я сам? – обгорнув, але та викрутилася.

– Спіймай спочатку.

Почалась біганина. Довго кружляли вони, потім разом сіли й зробили поважні обличчя, а сміх з-під куточків вуст струмком б’є.

– Ми з тобою прийшли побалакати.

– Ну, вже в цьому я не порадник. Казала, куди поспішати? Набридне ще білизну латати.

Ні-ні… У них все буде інакше. Вони з Петром житимуть добре. От вона побачить.

Не вірить Катерина. Буде Петро на посаду ходити, а вона дома кухню вивчати. Житимуть же разом.

– Я їй не дам.

– А хто ж буде?

– Я.

– Ти ж не вмієш.

– Я не вмію?

І вони знову почали сперечатися. Хто, що буде робити…

– А діти хто робитиме? Ти? – Катерина спитала в Петра.

– Я… я не знаю, як то?

Галина аж сіла…

– То вже я. То вже я. Не дозволю, – знову почали бігати коло столу, стілець поламали.

– Та стійте, а що ти позавчора казала, Галю?

– Я? Ну да, – потім підбігла, почала шепотіти. Катерина тільки головою покрутила:

– Знаю, – додала: – По очах бачу, – а Галина почервоніла по сами вуха.

А Петро, ніби це його не обходило, розглядав малюнки по стінах.

– Колись я гадала, що Петро серйозний хлопець.

– А тепер, Катю?

– А тепер бачу, що такий дурний, як і Галя.

– А от побачимо, хто розумніший, чи ми, чи ви.

– Добре, добре, якщо так, зваріть мені щось. Зробимо бенкет. Ех, подружжя мікроскопічне ви.

Як виходила Катерина, чомусь Михайла згадала й шкода стало чи себе, чи Петра й Галини; задумливо спускалася східцями вниз.

За дверима чутно було сміх, і біганину веселу, і галас.

"Наварять", – подумала. Повернула за ріг і якби Петро й Галина не були так заклопотані обідом, то у вікно вони б побачили, що Катерина повернула не ліворуч до заводу, а праворуч, до Михайла.

– Я до тебе… Побалакати хочу. Залишила вдома Галю й Петра варити обід, – сказала й тривога засіріла в очах: – Біда мені з ними, що й робити, не знаю, а треба їх якось до ладу довести…

А Михайло подумав: "І всіх їх треба до ладу довести", – і від думки цієї в серці забуяла така радість і ніжність, що схотілося взяти її на руки й понести кудись далеко-далеко, сказати: "Бідна моя, хороша дівчинко, кинь, відпочинь хоч трохи", – подивитися в очи темні…

Схопив за руку її:

– Ходім, ходім.

Вітер рве скиби голої землі: це перший день осінньо-бурхливий хмари жене. Ідуть вони без дороги просто на ту могилу, що туманіє в імлі.

Холодно й порожньо навколо. Чорна земля, і вітер, і небо хмарне. Шляху немає. Просто полем, шкутильгаючи, перечіплюючись за скиби зораного степу. І немає кінця цьому степові й цим чорним килимам набухлим. Нахиляється, каже Михайло:

– Катю, ну справді ж не можна так… Сили останні вже губиш, голодуєш.

– Ет, кинь.

– Що там кинь, будемо вмісті жити…

Коли б не любила, то, може, й жила.

Вітер бився і плакав осінньо.

– Михайло!

– ?

– Подивись, які хмари. Ніби який палац старовинний.

Налетів знову вітер, розбив, розламав старовинний палац той, закашляла Катерина. Зігнулася. Кров…

– А, нічого, це так…

– А Галина казала, що по ночах не спиш. Як так можна?

– Нічого мені не буде, до самої смерти.

Взяв за руку, боляче злісно сіпнув:

– Що ж мовчала ти, Катерино?

Глянула холодно й плечима знизала.

– Ну?

– Що там – ну? Свинство це, – одвернувся, мовчав. – Душу вивертаєш всю, а кажеш, любиш…

– Та ну-у? – ласкаво рукою по руці: – У, гарячий. Ще не одружилися, а кричиш. А далі що буде?

Глянув, – сміється.

– Як ти можеш так? Не розбереш, чи жартуєш, чи справді.

– Я правду кажу. Будемо жити разом. Тепленька кімната, коло ліжка килимчик. А ліжко широке, на двох. Ти будеш на посаду ходити, а я кашку варити дітям… Ну! Ближче сідай. Поцілуй. Так. Ну, не вмієш, отак треба.

Вітер бився, заплутавшись в хмарах, а по небу летіли шматки сірої вати. Сходилися на хвилину в жагучих обіймах і знову летіли.

А вітер буйно кучері крутив на ріллі і, аж заходячись, кликав.

– А-а-а-а!

Як прощалися, глянув у вічі:

– Ну? – спитав.

– Нічого, – відповіла, а потім, як дитина, рукою закрилась і, крутнувшись, побігла. Повернулася швидко.

– Стій, – задихалася.

– Я тебе проведу.

– Ні-ні, послухай, – засміялася; сонце з-за хмар золоте, а хмари темні – це очи, сказала: – А як буде дитина, кашку варитимеш?

І стояла бліда, очи темні, чекали відповіді, як на важливе питання. Відповіді не почула, втекла.

Вже було темно, коли постукала в двері.

– Відчиніть.

Вийшла Галя, розтріпана, зі збитим волоссям, Катерина подивилась:

– Наварили?

Потім побачила, – долі лежав розбитий глечик, на столі розкиданий хліб і лушпиння з картоплі.

– Так!

– А як він лізе.

– Я? Я ліз? Ах ти, кішка, – скрикнув Петро (він сидів на лаві з перев’язаною рукою). – Дивіться на неї. Роздряпала мені руку, а потім на мене звертає. Правда і я трохи винний, а нащо вона танцювала, нащо у неї ямочки на шиї.

– Ех, ви. Ну хоч картоплі зварили? – і спробувала виделкою в каструлі. – Та вона ще сира. А коли ви вкинули?

– Я хотів давно вкинути, так Галя не давала.

– Ну, ну, – сварилася та ложкою.

Їли хліб, поки не зварилася картопля.

Ввесь вечір Катерина мовчала. У Галини й Петра своя розмова. Осіння ніч заглядала до хати. Петро все хотів щось сказати, та не наважувався. Він сидів поруч з Галиною і штовхав її ліктем; та швидко оберталася й робила страшні очи, але видко й вона не слухала спільної розмови.

– Галю, ходім гуляти.

Галя показала язика.

– Ходім же!

– Е, ні, – запротестувала Катерина, – що це ти хочеш її заморити зовсім, дві ночі десь пропадали і сьогодні до ранку.

Вона почала випроваджувати Петра. Той сперечався, лаявся, називав її ляльку крижаною з серцем дубовим, закликав Галю скинути тиранство людей, що нічого не розуміють в деяких делікатних справах... Але все ж мусів піти.

Галина заснула на колінах у Катерини.

Довго сиділа та, потім роздягла, перенесла її на ліжко, ніжно всміхнулася.

– Ех ти, Галю, моя комсомолочка!..

Нічого. Вона біля неї буде... Підійшла до вікна. Знову гостро стисло серце й потекли далекі-далекі спогади.

Забалакала Галина уві сні. Кликала Петра. Катерина підійшла, поцілувала, а та сердито.

– Ну?

– Нічого.

– А коли нічого, так не цілуй! – Потім розкрила очи: – А це ти, Катерино, а мені здалося, що це Петро. Що я казала?

– Нічого, спи.

– А ти коли ляжеш? І сьогодні не будеш спати?

– Не знаю.

– Петро завтра переїздить до мене, – казала Галя, – бо тепер вже не можна…

– Та що вам дурним зробиш?

Ранком Петро й Михайло переносили речі. Саме виносили перший і останній пакунок з килимом, як на воротях здибали хлопців.

– А, здоров, герої. Куди це ви?

– Я переїжджаю.

– Ге! І ти! О боже! За Дмитром?

– Думаю, що ні.

– Ну, чорт з вами. Ми лягаємо спати, бо сьогодні ж треба ще погуляти й самогон розпити.

Коли хлопці прийшли до Галі, вона сказала, показуючи на Катерину:

– От, про любов говоримо… Катерина й думати про неї боїться, а нам віщує страшне та сумне.

– От, ви, Галю, добре живете тепер з Петром, а потім побачимо, що далі буде.

– А чого хочете, – запитав Петро.

– Не знаю й сама. От в роботі я не боюся себе розгубити, а в любові так здається, що розгублюся, трудно уникнути закисання. Любити хочеться якось по-новому…

– Ну любіть собі по-новому, – нервово перебив Михайло, – хто вам не дає. От Петро з Галиною думають же щось нове створити. Правда, Петре, ви ж не думаєте зробити свинушника?

– О ні, – в один голос.

– Ах, ви не розумієте нічого… До любові ми по-старому підходимо. Чому Петро й Галина хочуть жити разом, чому? Тому, що весь світ ворожий їм, і я їм чужа (не протестуйте) і всі. От тому теперішня людина й шукає, й будує сім’ю, бо не може жити одиноко. А які щасливі будуть ті люди, коли не треба буде любити так мізерно, так егоїстично, коли всі будуть близькими… І так буває боляче іноді.

– Боляче. А яка користь з того болю?

– Ви, Михайле, завжди шукаєте користі?

– Завжди. Ми повинні себе в сталевий панцер закути. Не дуже мріяти, а робити більше, а то ми ніколи нічого не зробимо, ніколи не знищимо цей свинушник.

– Що?

– Свинушник, кажу.

– Ну-да, але ж треба якось робити. Треба довбати, довбати, бо весь світ, всіх людей не переробиш разом, якось пристосовуватися треба…

Катерина:

– Не хочу я пристосовуватися до свинушника.

– Ну, калоші взувати на болото, скажемо, треба… А вам, Катерино, партнавантаження треба більше дати.

– А йдіть ви… Чого ви всі мене сьогодні цілий день мучите.

Замкнулася, заховалася, мовчала. А потім сказала Михайлові:

– Таки обдурили мене чорти… Вже й пацана соорудили… На весну. І коли вони встигли? – сказала і всміхнулася чудно, а Михайло подумав:

"Чого так всміхнулася? Вона біля Галини так і падає", і відчув раптом якусь злість. "Я ревную її. І справді, я – власник. І яке мені діло, що вона робить. Ех, Катю!"

Чудно якось вона до нього ставиться. То щодня з ним бачиться, то зникає десь надовго, а зустрічаючись, дивиться ворогом, – каже:

– Ну от слухай, я люблю тебе, але коли б полюбила тебе, як ти хочеш, то зненавиділа б. Ти сам винен, як що я зламаюся. – І раптом. – Мені ніхто не може зіпсувати життя…

А прийде весела, косу розплете, сміється, пустує, от як вчора. І раптом засумує і здається вона тоді йому такою маленькою, і хворою.

…Знає він її ще з фронта, – як криця. Скільки, бувало, як гарний товариш, темної ночі ходила вона з ним пости вивіряти. Так і зійшлися вони… Вона не знає, а він нарочито зробив так, що він на її заводі в осередкові працює. Тут вона по-старому спокійна, і її тут бояться, навіть, бо не звикла вона вибачати собі й іншим.

– Строга баба, – кажуть.

Всміхнувся: може, саме через це й самотня вона така, – мовчала вона, а все ж помічав він, що болить десь там далеко всередині. Сьогодні сказала вона:

– Життя це – картина в картині.

– Як то? – не зрозуміли всі.

– А так. Намальована картина, а на картині теж картина, а в другій картині теж картина і так без кінця. І всі однакові. Це дуже неприємно. Зо мною так часто буває і тоді здається, що брехливо ставишся до всього і хитриш сама з собою; це тому, що ми всі наскрізь старі, що в нас мало любові.

І не знав Михайло, що відповісти їй. Що він скаже? Що у неї надто великі бажання, що життя за це покарає її. Порадити застигнути. Бути байдужою? І від злости, від почування безсилля певно сказав:

– Ти інтелігентка.

Частина друга

І

Лютий вже позбивав почорнілі сніги в яри. В комуні життя йшло своїм чередом. Тепер тут живе тільки троє – Данило, Іван і Андрій. Михайло кудись перебрався.

Раз Іван пізно прийшов. Якось чудно подивився на Данила, сів коло нього, спитав:

– Знов до Марійки листа пишеш?

– Угу.

– Дурень ти.

– Що так разом рішив?

– Так. Любиш її ще й досі. Все Петрові видумки не йдуть з голови. А давно від неї листа не мав?

– Вже два місяці.

– Слухай. Ну що, якби вона проституткою стала?

– Дурниці. Що видумав?

– Що дурниці? Голод там на селі. Пішла в місто шукати роботи. І знайшла собі легку. Оттак як у нас на суді свідки будуть казати. А щоб ти зробив?

– Не знаю.

– Любив би по-старому.

– Ат, кинь.

"Справді, може що сталося (тільки не це). Немає ж листів вже давно".

А Іван думав: "Та ну його к чорту, не буду нічого казати. Ще дурниць наробить".

– То я шуткую, Данило. Чого б вона була тут. Ти ж залишив їй адресу.

– Знаю, та листів щось давно немає.

– А може, по хліб поїхала де.

– Я й сам про це думаю. Тиф. Може де хвора лежить. Як не буде відповіді ще два тижні, поїду шукати.

Мовчки шапку накинув і вийшов, а Іван подивився вслід, тільки свиснув.

"От так історія! І штовхнув його чорт мати діло з нею. Треба було б обминути. – Скрутив цигарку, сплюнув на підлогу, розтер ногою й подумав: – Навряд чи побачить скоро, а побачить, – обминати буде, а все ж треба ще побалакати з нею, щоб чого не вийшло..."

Данило поспішав до Катерини: і де вона взялася така хороша. І про Марійку побалакати треба, щоб у неї жила, треба неодмінно поїхати, бо справді щось там трапилося.

Були якраз холодні дні, випав сніг білий-білий, місяць світив весело, а по дорозі попадалися обідрані, знесилені люди. Вони простягали руку й жалібно казали щось.

"Погано, як Марійка попаде в місто".

Голодом зачепило й Катерину. Дома кімната в неї мала. По стінах акварельні малюнки. Ліжко, стіл, стілець. Вдень в напівзабите вікно ледве пробивається світло, ввечері сумно блимає каганець.

Маленький вогник злякано дивиться у ніч, що гуде за вікном, потім раптом легковажно починає перемигуватися з тінями. Сидить Катерина на ліжкові, ноги під себе підібгала, обгорнулась хусткою. Стукає живчик, встають знайомі обличчя, ціла повість, ціла поема.

Закашляла, кинула олівець. Встала, в люстро глянуло бліде обличчя з далекими очима, – це все голод наробив. Стукають.

– Хто там? Ти, Галю?

– Ні, це я, Ніна, – відчини.

Вбігла та.

– Що така бліда? Була в лікарні? Записалася на обід? Ні? А ти й не просила. Що, значить другим більше потрібно, коли не записали. Ех, ти!..

– Що, ех я?

– А я дуже рада, що з Дмитром живу. Що б я робила в такий голод.

– У нього гарна посада?

– О, він у мене молодець, багато заробляє. Погано, що не хоче дітей мати. Обуза каже. Робила знову аборта. Ну, нічого, він за це обіцяв повезти мене літом у Крим… – А далі: – Ну, чом ти не пришила оборки до плаття. Я забігла сказати, що завтра о дванадцятій збори. – Таємничо: – Він буде чекати…

– Дмитро?

– Ні (досадливо), він – Семен.

– А. Ти і з ним вже?

– Він такий гарний.

– А Дмитро?

– Ну, що за мораль? Він же без мене десь певно гуляє, коли я не можу.

– Так, для чого ж ви живете вкупі.

Засміялася Ніна і враз серйозно:

– Ну, мені так добре, і йому зручно. Так прийдеш? Звичайно, Дмитрові нічого невідомо. Доповідь буде про Леніна.

Майнула хвостом, побігла.

"Яка нудьга. Оборка на платті і поруч Ленін. – Засміялася: – Як чудно іноді все перемішується". Прийшов Данило. Довго балакали і, як завжди, коли вдавалося когось заспокоїти, був у Катерини спокійний і веселий настрій. Одяглася, вийшла.

"…А чудна ця дівчина – певно когось чекає, а він спізнився ракалія…"

"…Цей непман солодко пообідав. Руки в кишенях, а пальці ледве ворушаться…"

Ей, непман!

Держи карман,

Візьмем в бою.

Ти все одно у нас в кишені, —

стає легко, як у степу після дощу. Вдома писала увечері допізна.

…Хай застилають хмари світло,

Хай тумани захмарюють обрій.

Ми ярдами вийшли в колонах

Ми до бою вийшли сьогодні.

Кинула олівця, слухала. Десь унизу гудів натовп і гомонів трамвай. Здавалося, що життя це точка з тисячами ниток у всі боки, таке різноманітне, таке хороше. І досадно було тільки одно, що прожити можна тільки по одній ниточці. Яку не візьми, а все по одній. Чому не можна бути разом і чоловіком, і жінкою, і цією зсохлою мухою, що жила літом. Ну, чому не можна жити хоч два рази. І почувається великий сум за життям незнаним і недосяжним чужим життям. Почувається нове щось, а мусить гинути серед старих, перешитих наново поглядів і не може вирватися. Не може.

Несила людині стрибнути за обрій…

Ах, цей Михайло… Бачить вона море широке, ясне, а крил немає щоб перелетіти це море.

Пожити б на всі заставки. Хоч хвилину пожити, як житимуть люди потім, колись, досадно все ж таки бути угноєнням для майбутнього.

В кімнату блідо зазирав місяць. Почала роздягатися та щось заворушилося біля дверей. Відчинила.

Засунувши голову між коліна, сидів чоловік. Покликала. Голову сонно підвів, подивився каламутними очима.

– Їсти.

– Зараз, заходьте обігрітися.

Але він дивився немигаючим поглядом.

– Їсти.

Прибігла, принесла, в руку поклала, почала кликати знов:

– Зайдіть, зараз буде чай, супу зваримо, – за плече взяла.

Той схопив кусень і, вирвавшись, вибіг на вулицю. Пішла до себе, хотіла начистити картоплі, але згадала, що на обід тоді не стане. Закипів чай, налила в шклянку, кинувши таблетку сахарину. Полізла в ящик, щоб узяти хліба, але згадала, що більше немає. Випила так.

Почувала, як болять ноги і голова крутиться, але перемогла себе й пішла на роботу. Було вже дванадцять і вулиці були тихі.

Зустріла Михайла.

– Ти сьогодні на вночішній, я теж.

– Ідем разом, – а в самої голову колом стисло. Похитнулася. Піддержав.

Додому привів. Як ішла – не пам’ятає, вдома краще стало… Михайло докоряв, а їй соромно було за слабість.

– А тобі що? Всі ви хороші, всі пиляєте: і Галя, і ти, а що з ваших слів.

А Михайло думав: "Ну, що з нею робити? Вперта така і ніяк її не переконаєш. Знаю, коли б схотіла, – могла б жити й краще, але всі голодують, то й вона не може про їжу думати".

Був злий на Катерину за те, що всякий, хто схоче, може тягнути з неї соки.

А весна владно будила землю. Ішла Марійка вулицею й побачила проти себе об’яви…

Показовий суд над проституткою.

Цікаво. Треба зайти. Проходили – Данило, Катерина, Петро; убік шугнула, а серце застукало… Не змінився він майже.

Зайшла усередину. Сіла. Шукала очима.

– Суд іде.

Встали всі. Витягнула й собі шию. Ледве не впала: і він в суді. Що він буде казати про неї? Злякалася, – ніби від слів його залежало все… А як покарає? Вибігла.

Опинилась наприкінці міста, знов сила якась тягла туди, де судитимуть її. Як повернулася, скінчився допит свідків. Почалося обговорення.

– Слово належить прокуророві.

Встав Іван, почав. Кожне слово кололо у саме серце. І хто ж! Він – Іван.

– Ах ти, сволоч проклята! – Встала, стиснула руки. – І вбити тебе мало.

– Тихше, тихше, – закричали на неї. Сіла. Скінчив той…

Підвівся Данило. Напружилася Марійка: "А що скаже він. Те ж саме? Ні". Той почав ще здалека, як ішла вона в місто, з села, як голодувала, як перше там, на задвірках, віддалася і як…

– Правда, правда, – шепоче Марійка.

Він все знає. Радісно підійде вона до нього і все-все розкаже, а він допоможе…

Суд скінчився і присуд був: "Ні, не винна". Коли виходили, за руку Данила.

– Чекайте!

Озирнувся здивовано, впізнав.

– Ти?.. Марійко! – За руку взяв, незрозуміло подивився на нафарбовані губи й на капелюшик.

– Ходім.

– Як, коли ти приїхала?

– Ходім, розкажу все, – потягла вбік.

– Що ти? Чому не зайшла?

– Так, – і заплакала.

У садку розповіла все. Як адресу його загубила, як шукала спочатку його й роботи, як потім виглядала та боялася, а тепер знає, що він все-все (як сонце після дощу) розуміє…

– Ти ж сам сказав, що не моя це вина.

– Про тебе не знав я, – гостро, суворо.

– А Іван?

– Що Іван?

– Він перший був, – схилилася.

Землю гриз, а уста її рани криваві викидали, здавалося, звичайні слова.

Голод. Тітка Горпина. Противилась. Не пам’ятає. Потім далі засмоктувати стало. Чекала… Його згадувала, як їхати вчитися кликав. На суді він казав, а вона побачила…

Капелюшика скинула, губи витерла, знову глянуло рідне знайоме обличчя, лише дві нові зморшки коло уст… Болючі такі.

Почуває Данило, як меншає злість, як зростає щось ніжне, яскраве. Все покрили минулі старі спогади. Зелено, зелено стало навколо. Чує, – каже тихо довірливо:

– Багато боліло.

– Рідна, бідна Марійко.

І запнувся знову (як там на селі) хмаринкою місяць на небі і злилися дві постаті в одну велику, промінясту хвилю.

Пробіг вітрець по кущах, прислухавсь, шугнув по алеях і сповістив щось гарне тополям.

Заграли тополі над річкою, а річка зорям, що з нею розмову вели, сповістила, що тут на землі сталося ще раз безконечне, нове й хороше. І задзвеніла вода внизу радісно, в скелі вдарила, в бік пішла, а хвилі: що? що?

Вітер знову і знову тополям на вуха дурниці казав, а ті головами лукаво хитали: ну! Ну!

А Данило й Марійка не чули тих слів.

А Данило й Марійка не чули кроків.

У Данила й Марійки вуха лише для любощів відкриті широко.

А решта все, то байдуже.

І враз скрик розірвав повітря:

– А, ти знову тут? Ти вже ловиш по клубах?.. Казав, щоб сюди не водила… Ану, забирайся, суко.

Данило скочив:

– Товаришу, ми…

Але той перебив:

– А вам сором, студент ще, – за руку Марійку взяв. – Ну, ходім.

Та стояла, нічого не розуміючи, потім дико скрикнула, почала рвати кохту, ніби їй було боляче…

Збиралася юрба.

– Проститутку спіймали з студентом…

Хе-хе…

Вирвалась. Підійшло ще троє. Почалась боротьба. Натовп гудів. Хтось крикнув:

– Тю, троє бабу одну не розложать.

Скрик почувся і відгук удару.

– А!.. ти, стерво, кусатися.

Потягли. Розплелася, розхристалася коса, сіпнула, вирвалася. Побігла. Мотнулися слідом.

– А-го-го (як звірюку)!

Бігла садом. Блиснула вода. Далі нікуди, не встигла як слід обпертися ногою, посковзнулася й покотилася вниз.

Данило біг прямо, ліз, продираючись через кущі, та загубив і її, і погоню.

Десь далеко вгорі, нічого не відаючи, грав веселий оркестр, а внизу було тихо, тихо. Зорі знов перемигнулися між собою, а місяць світив байдуже.

Данило вночі ввалився в кімнату, збудив усіх, як божевільний.

– Що сталося?

– Ну, як з своєю принцесою балакав?

– Зустрівся нарешті? Варто, мій друже, більшу увагу звернути. Одне лиш погано, дав би карбованця в зуби і все, а так… Немає рації турбуватися… Все одно була вона… такою і залишиться.

Не скінчив Іван, схопив Данило стільця і вдарив по голові. Вибіг. Упав той, а на підлозі почала рости червона пляма.

До Катерини прийшов блідий.

– Я, здається, Івана вбив, – бурмотів безладно, нарешті розповів про все. Спитала, чим вдарив.

– Стільцем.

– Треба було чимсь важчим.

Залишила Данила в себе, а сама пішла до району.

Не хотіли спочатку пускати, питали. Ви теж з їхніх будете?

– Ні, – і пояснила все.

Відпустили, але сказали, коли ще раз спіймають, тоді вже…

Тільки вийшли, Марійка сказала:

– Не хочу я. Не піду.

Довго вговоряла її Катерина. Згодилася лише на те, що не буде бачити Данила з тиждень.

– Не можу… соромно.

– Ну, й добре, я його й близько не пущу.

– Що то буде?

А в Галини народився син.

Було 23-го – 24-го, Галина мусіла першого йти до лікарні, бо вдома допомоги ніякої й колотнеча. Лежав собі Петро, спав. Коли прокидається, – стоїть Катерина, сіпає.

– Ходім, – каже, – до лікарні, вже борсається.

– Куди в чорта вночі йти до лікарні, коли лікарня аж біля станції, а на дворі вітер і сніг, – протирав очи Петро.

– Ну, йди за "швидкою допомогою".

Катерина за акушерку.

Ходить Петро по вулиці, цигарку одну по одній кидає, курить, 25 хвилин здалося віком, аж ось "швидка допомога".

– В хату, в хату!

Зайшов лікар, але виявилося, що спізнився на одну хвилину. Родила Галина геройськи, без зачіпки.

Тепер йому два тижні.

На кого він схожий? Іноді здається, що на Петра, іноді, що на Галину, а іноді на Михайла скидається. Чорт його розбере. Ніс і підборіддя ніби Сушнівський, голос Петрів, а очима повертає, як Галька.

Тепер Катерина й Марійка цілі дні поралися коло малого Павлика.

Петро спочатку хотів його "Нуреси" назвати, та всі запротестували, і він, плюнувши, пішов сьогодні ранком продавати штани на товкучку, бо ні на що було купити малому пелюшок. Та хтось стягнув ті штани в Петра з плеча.

– Задивився на якусь дівчину, – пояснював він, коли прийшов додому без грошей. Це зірвало цілу бурю захвату у Галини, а Катерина подумала:

"І таке цуценя хороше має сина…"

Хлопець був з мідяною горлянкою. Товстий і важив, як народився, 10 фунтів. Катерина цим чомусь задавалася, ніби це родила вона. Вона його й важила.

– Коли б він не був такий здоровий, то ви б його втрьох давно в могилу загнали, – казав Петро і був за це битий.

Він поважно ходив, заклавши руки в кишеню, і тільки іноді підходив подивитися на свого пацана.

Галина зовсім не вміла поратися коло дитини. Вона лише червоніла, ніяково посміхалася, коли Катерина зручними й сильними руками купала Павлика.

– Іще родять такі, – я б заборонила.

Заздро дивилася на Галину, коли та годувала хлопця… Потім брала його до себе на руки і, коли в хаті нікого не було, соромливо притуляла до грудей. Вона якось інстинктивно почувала, чого він кричить, що йому потрібно.

Тепер, перебравшись до Галини, вона щоночі вставала разів зо три й дивилася, як воно спить, будила Галю годувати хлопця й читала їй лекції, як це треба робити.

Разів з десять кликала лікаря й вела жорстоку боротьбу з Петром, бо той часто дражнив Галину, перевертав дитину догори ногами і взагалі (так здавалося Катерині) ставився до всього цього надто легковажно. Часто він показував, якою качкою була Галина, коли була вагітна, і як тепер плаче, годуючи дитину, а Галина кричала:

– Що ти смієшся, от примушу годувати тебе. Будеш годувати? Ти гадаєш, що це легко… Бо-о-ляче це.

Але Петро не звертав ніякої уваги і, коли Галя годувала, перешкоджав їй своїми (ідіотськими) порадами, смикав мале, щоб воно кричало й радісно запевняв, що у нього бас.

Нарешті, коли він раз попросив Галину погодувати заразом і його, Катерина витурила його й ніколи вже не пускала під час годування.

Він лаявсь, але за Галину заступилася й Марійка, і Петро пішов, кажучи:

– Де три матері у однієї дитини, там для порядної людини місця немає.

Михайло казав Катерині:

– Ти завжди когось на шию собі посадиш.

– Аби не тебе, – відповіла вона й подумала: "Сам сів би".

Забігала часто й Ніна. У неї з Дмитром все було гаразд.

Дмитро поставив собі за мету заробляти не менш, як три карбованці в день, і таки досяг свого.

Ніна була цілком задоволена. Цілі дні за допомогою Марійки вона шила чепчики, укривальця, міряла, примірювала й вираховувала, що в неї на зиму буде дитина.

Дмитро був чоловік куди кращий за Петра. Він розумів, що тепер треба бути солідним. Став твердою ногою на посаді і мріяв незабаром посісти місце секретаря в місцевій газеті (17-й розряд).

Ніна почувала себе більш упевнено і тепер вона питання поставила руба.

– На два місяці поїду на відпочинок. Ти ж обіцяв тоді, пам’ятаєш? Ну, а тепер, то вже й говорити нічого.

Дмитро погодився і вона щомісяця брала у нього тридцять карбованців і ховала в найдальший куток.

Крім всього цього, у них була ще одна новина: купили гарну обстанову, а Дмитро спромігся влаштувати в себе телефона.

Погано було лише одне. Ніна мусіла вийти з комсомолу, бо Дмитро хотів, щоб у нього була гарна, здорова дитина.

– Нам тепер потрібні здорові діти, – казав він.

На Ніну трохи нарікали за те, що вона відійшла від громадського життя, але це нічого, бо зате Дмитро в партії був активістом.

II

Марійка вже чотири місяці живе в Катерини. Стала вона тепер мовчазна й сувора. Приходить з роботи й удома сидить. Данила уникає, не говорить з ним, а коли не приходить довго, – нервується. Той забігав частенько, але теж ніби боїться залишатися з нею на самоті. Катерина тривожно стежила за ними й сказала раз:

– Що ви, Даниле? Вас Марійка чекає, болить вся, а ви не гаразд робите.

– Та я ж забігаю до вас.

– Треба прийти, а не забігати.

– Я, – почав Данило і заговорив швидко-швидко, – я не знаю… Хочеться іноді поцілувати її, а потім вийняти гроші, на стіл покласти: на, за труди. Я боюся себе… Це паскудство, я знаю.

– Ех, ви, а що на суді казали?

– Що суд? От мені суд, – вдарив себе в груди.

– Як урочисто… Ви себе любите, а не її.

– Може.

Ввійшли Галя й Марійка.

– От і купили. А!.. Данило!

Данило підводиться і вклоняється до всіх. Марійка мовчки дивиться вслід, а Катерина:

– Де були?

– До Ніни ходили.

– Як живе вона?

– Добре, здається, – каже Галя, а Марійка підводить очи і говорить злим, тремтючим голосом:

– Де там… Аборти й аборти, а Дмитро до проституток ходив, – і запнулася.

Катерина загладила:

– Ну, час годувати дитину, вже й так спізнилися на півгодини. Дивись, Галю, не буду пускати, – ти ж тепер Соропкоп ходячий…

А Марійка вперто:

– До проститутки ходив, а Ніна знає й сміється: "А що йому робити, коли я не могла". От, Ніна гадала мати на зиму дитину, а тепер знову…

– Кинь, Марійко!

– Ходив. А Ніна вираховувала, що на ті гроші цілий місяць на курорті можна жити… – і заплакала…

А Катерина знов балакала з Данилом. А Данило:

– Ви не знаєте, Катю, а я… я в Івана подробиці всі розпитав. О, він добре усе пам’ятає, а я все розпитую, розпитую.

– І ви йому досі й шиї не скрутили: треба вам від Івана перебратися, а ні, то хай Марійка знову на вулицю йде, як не хочете жити з нею: нащо мучити даром.

– Не можу я.

– А не можете, – розсердилася, – тоді забирайтеся… Я скажу, що ви виїхали.

– І виїхати не можу…

Подивилася суворо:

– Ех, що з вами балакати.

А Марійці в той вечір сказала:

– Слухай, думала довго я. Краще вирвати разом. Данила не вернеш. Та й вертати не варто.

– А! Я так і знала. Хорошим прикинувся. Знала. Тепер знову на вулицю…

– Можна якось інакше буде влаштуватися.

– Ну, вас, – вилаялася Марійка, – всі однакові.

– А Галя?

– Ет, вони ще діти. Яка там любов, коли забути старого не можуть.

Хустку схопила, хрьопнула дверима й вибігла.

– Що там сталося? – спитала Галя.

– Нічого, – сказала Катерина й вийшла на вулицю. "І як вона не побачила, що не час так ще балакати з Марійкою". Повернулася аж о десятій.

А на другий день Данило з Катериною радився, як би йому з Марійкою разом приміщення десь знайти.

– Тепер, може, що й вийде, але ж стукніть ще раз Івана… Ви почали виправлятися.

А сама марніла. Видно, вивіявся дух степовий. Казала Михайлові, блідо осміхаючись:

– От останнє листя впаде й умру.

– Що з тобою?

– Так. Холодно мені…

– Холодно?

– Уяви собі, революція по всьому світі пройшла, і залишився десь шматок, де все по старому… Ну, звичайно, ми б збройного силою зробили там все… А тепер у побуті нашому революція захопила маленький клаптик, а останнє липко й вогко обгортає цей невеличкий, маленький шматок, – не можна ж всього разом зробити.

– Ну що ж, можна й повільно: камінчик до камінчика. Навіщо ж даремно втрачати сили на тривогу й на сум.

– Який-бо ти. Хіба ти завжди робиш так, щоб не витрачати даремно сил?

– Намагаюся.

– А коли б потопала людина… Що б ти зробив?

– Не кричав би, і коли б плавати не міг, то побіг би й приніс пояса.

– Ну, а якби сам потопав… Спокійно чекав би, поки принесуть того пояса.

– Ну, я цього вже не знаю.

– А я себе так почуваю, ніби потопаю, і знаєш, – враз суворо й гостро, – що ти винен. Ти. Ти не любиш мене.

– Чудна ти. Здається, що якби земля в сто разів швидше крутилася, то й того тобі мало було. Ти то весь світ перевернула б, а то раптом така маленька й хвора здаєшся… Що з тобою? Скажи, що з тобою?

Відповіла Катерина:

– От, останній сніг стане й умру.

– Кинь дурниці.

– У тебе одна відповідь: кинь дурниці. Не хвора я й не дурниці це, а просто нервова я, бо вагітна…

– Жартуєш ти.

– Ні, справді. Чому так здивувався? – Нахилилася: – Ти радий?

Всміхнувся ніяково. Радий…

Глянула, а він враз засміявся, заклопотано в вічі дивився, обгорнув.

"Як свою", – майнула думка.

– Ну, радіти нічого. Дитини не буде.

– ?

– Не хочу.

Чутно було, що нервується знову.

– Що ж ти зробиш?

– Те, що роблять усі.

І чекала відповіді. Може, скаже він, що це неможливо, що він не хоче… Ах, він не хоче.

Але Михайло сказав:

– Ще більше будеш киснути… Не краще ж, коли вже так трапилося, то хай буде. Як сказати правду… Мені байдуже, як хочеш… Але це небезпечно – аборт той, та й недобре якось… Хворіти будеш.

– Ну, будь же щирим. Порадь мені, що зробити. Ех! Тобі ніяково просто… Тепер ніяково… Бо ти ще не звик до мене… Піди, повчись у Дмитра й Ніни… Що так дивишся? Ну?

– Якась нервова ти…

– Ні, я не нервова… Я хочу тепер до кінця добалакатись. Ти ж не хочеш дитини, сам сказав.

– Я не казав.

– Так… Я тебе не виную… Ти – нічого. Коли буде дитина, то ти так просто не кинеш мене. І от вже тепер ти психологічно не можеш від мене піти. От чого ти боїшся? От як в тобі старе говорить. Ну, чого дивишся так? Чому мовчиш?

– Я й не хочу від тебе йти.

– А якби схотів?..

– Теж не кинув би.

– Тепер? Дурень…

– Ну?

Замовкла, схилилася.

"І найжахливіше те, що це для кожної жінки. От, і мені в перший раз неприємно, а далі звикну…"

– Так будеш робити? Я не хочу тебе ні в той бік, ні в інший штовхати, але знай, що я проти цього… Принципово проти, хоча всякі обставини бувають. Ти твердо вирішила?

– Твердо, – сказала й чекала все, що він скаже щось, знайде якесь слово, скаже, скаже неодмінно. Але він мовчав.

– Роби, але я б, коли не хотіла, я б нічого не сказав, а…

– А з радістю переніс це нещастя?

– Ні. Не роби тепер… Знайду гарного лікаря і щоб я про все знав, а коли гроші…

Глянула мовчки. Пішла. Підбіг.

– Ну, чого ти?

– Іди геть від мене, – руку вирвала…

Довго чекав Михайло, чи не вернеться, а вона йшла, чекаючи, що дожене.

Михайло не здогнав її. Вона не повернулася.

Ввечері запалила світло. Знов думки почали стрибати. Якби він схотів. Сьогодні так у нього визирнуло рило свиняче. Злякавсь. Злякавсь, що прив’яже. Боїться за неї, значить, хоч трошки любить. Якби він сказав щось… Хоч слово одне… Вона б не робила нічого. Не хоче вона… Не хоче. Можна б кинути все і Михайла, і самій жити з дитиною. Ні, коли вже так, то краще б вона мала її від незнайомого зовсім. Ех, Миша! Стиснула руки.

– Любий, не можу, – шепотіла тихо, і здалося, що він просить її, а вона посміхається: – Ти справді гадав, що зроблю? Дурний!

Але було порожньо й тихо навколо й Михайло не приходив.

"…Коли так… Не буде". – Заспокоїлась. Пішла до Галиної кімнати, а там Петро запитав:

– А скажи, Катерино, хе, хто зробив так, як ми? Велике діло, коли гроші є, то й дурень може дитину спорудити. А так, як ми. Ого!

– Знов сидите без хліба?

– Порожньо. От Петро одержить завтра, а сьогодні порожньо. Так ми читаємо, а Павликові я ганчірочку чистеньку в рота заткала, щоб не кричав. Ссе, ракалія, і нічого йому не робиться: не панська дитина… А в тебе, Катерино, немає монети.

– Є. А скільки вам?

– Та хоч карбованця.

– Можу й три.

– О?! А де ж у тебе?

– Сьогодні одержала.

– Скільки ми вже винні тобі?

– Не знаю.

– П’ятнадцять, чи що?

– Може й п’ятнадцять, – пішла до себе. Ранком вийшла, сказала Галині: – Повернуся через три дні, чотири.

– Де ти будеш?

– Піду до тітки.

Ідучи по вулиці думала: "Три Галині, десять стане".

Було неприємно й соромно, але йшла, твердо ступаючи по брукові.

Сонце, розкидавши хмари, весело стрибало по калюжах, вночі був дощ, цвіріньокали жваво горобці.

"Гарно", – подумала. Коли проходила повз Михайлову хату – тихше йшла, але Михайла не видно було. Жевріла надія, що зустріне його й скаже він щось… скаже. Жевріла таки надія.

Але коли вже пройшла мимо, смикнула себе.

– Що там! Прямо та прямо.

А сонце сміялося по калюжах (вночі був дощ), горобці цвіріньокали жваво. Ввечері забіг Михайло.

– Де Катерина?

– Пішла до тітки.

– Щось не те…

Взяв адресу, а на ранок знову питав тривожно:

– Де ж Катерина?

– А що таке?

– Та нема її там, – казали, що й не приходила зовсім.

Так минув день і другий. На п’ятий повернулася.

– Де пропадала?

– У тітки була. Я ж казала.

– Чудно. А Михайло ходив туди. Там сказали, що тебе не було.

– Він шукав? – помовчала. – Я казала, щоб нікого не пускали до мене. Що це ви, билися знову?

– Та він таке каже, що й купи не держиться, вже й бити не допомагає…

Увійшов Михайло:

– От нарешті спіймав вас.

– Погано ловили.

Сказала йому в своїй кімнаті:

– Спізнився ти.

Сказала, що невдала була операція.

– І нащо робила ти?

– Не знаєш. Ну й пояснювати не хочу.

Тихо стало. Далеко загуло на заводі, і чутно було, як, прорізаючи весняну тишу, відходив дачний робочий поїзд.

– Іди, Миша!

Мовчки держав руку.

Умовились, якщо все буде гаразд, то побачаться завтра…

А вечір весняний швидко падав.

На завтра вона не прийшла на умовлене місце. Довго чекав Михайло біля бетонного паркана… Сумно брів день. Пішов у читальню, повернувся додому. Почував щось непевне. Поспішав. Відчинила Галина.

– Де Катя?

Мовчить. Пішла в хату. Ні слова.

– Що з Катериною?

– Погано.

Як увійшов, ворухнула пальцями.

– Гадала, що не прийдеш. Сідай.

Гладив руку, а вона:

– Хороший…

– Ні.

– Поганий?

– Поганий.

– Дурний. Поклич Марійку. Вийди, Михайле, на хвилинку.

Недовго чекав, Марійка швидко вийшла.

– Про що ви балакали?

– Радила їй кинути Данила.

– Ти?!

– Я. Чого здивувався? Данило все старого не може забути. Він ще глибше її втопить. Коли б ти міг допомогти їй, а то Данило й так з неї повію робить. Всі ви однакові.

– Ні, Катю.

– Що, Катю? Там вона продавала тіло лише, а він душу в неї купити хоче.

– Я не про те. Навіщо зробила ти це?

– О, знову своєї.

– Скажи.

– Не хотіла дитини мати.

– Ти не зрозуміла… Чому ти не пішла до гарного лікаря?

– А, от про що ти турбуєшся… Як це схоже на тебе… Іди.

– Не сердься.

– Іди, кажу. Завтра прийдеш…

Ніч минула. Прийшов ранок, і вранці прибіг Данило.

– До Катерини пустіть.

– Не можна, – сказала Галина. Відштовхнув, вскочив.

– То ви казали Марійці, щоб пішла від мене?

– Я.

Лаявся, ногами тупав, загрожував, а Катерина лежала бліда й сказала Галині:

– От устану, може, тоді все влаштую, а Данила треба провчити трохи. Хай помучиться, а Марійка поживе в моєї тітки. Покличте… й лікаря позвіть.

Прийшов лікар. Подивився.

– Погано. Надії зовсім мало… Зайду ввечері.

Увечері сказав Катерині:

– Швидко ми вам полагодимо.

Головою мотнула:

– Ні.

Коли людина вмирає, то почуває себе самотньою, бо найкращий приятель скаже тоді, що поганий в неї шлях, і не піде за нею.

А Катерина знала, що вмирає. Вечір темним оком дивився знадвору. Іноді ловила Михайлову руку й шепотіла.

– Не хочу я, ой, не хочу…

Нахилився Михайло, питав:

– Чого не хочеш?

Як від сну прокидалася й казала своє.

– Так. Нічого. Поклади свою руку. Холодна вона… Гарно піти зараз степом, вітер там, а пам’ятаєш, як той рік ходили, як золото спадало з дерев і яка я була дужа тоді. Як мій гурток на заводі?

– Приходили хлопці вчора, питали, то ти не веліла пускати нікого. Нічого-нічого, будеш скоро героєм. Підемо в степ знову.

– А будеш любити, як я схочу?

– Буду… Лише скажи як…

– Ну, – безсило рукою махнула.

– Ну, що ж…

– Ну, що ж, коли ми інакше любити не можем ще. Галю, ти не будеш проституткою? А ти, Петро, не зробиш її такою?

– Що? – здивовано.

– Так. То Марійка казала. Михайле, ти знаєш, чому я зробила це. Аж до останнього, коли вже сиділа в лікаря, все думала, що цього не буде, а потім рішила з тобою порвати, а дитина б зв’язувала, я сама у всьому винна.

Катерина просила залишити її одну, а потім Галину покликала.

– Ці спали, а ці прочитай, а потім Михайлові колись віддаси. Поклич Михайла.

– Це ти? Зламало таки. Кинь. Все буде гаразд!

– Ну-ну, не дури. Я сама знаю, – знайшла сили жартувати: – Не цілуй нікого так міцно, ніколи: губи боліли… Миша, більше уваги звертай на ту, що любиш, силкуйся зрозуміти кожну маленьку думку її і вмій чути те, про що не кажуть, про що іноді мовчать.

Лежала вона така біла, стрункa, а очи темні.

– Михайло, скажи щось гарне.

Що скаже він? Що вже осінь голубим небом задивилася у снігову воду? А вона сказала, очи світилися тьмяним блиском:

– …Надворі весна. Я скоро встану вже і ми підем з тобою у степ… по волошки. Як море він розкинувся… степ… мабуть, маки цвітуть? Що ти кажеш? Мені говорити не можна. Осінь на дворі. Всі ви злі, я не хочу мовчати…

А Михайло казав про весну, про блакить, про весну, що прийшла після зими, про степ. Вона слухала й вірила така бліда, стрункa, а очи темні. Через дві години почала задихатися. Заспокоював. Подивилась з докором.

– Не бачиш хіба, що конаю?

Петро айстри приніс.

– Квіти перші хороші, – гладила їх.

А лікар казав: коли б ще не сухоти, то, може, і витримала би, а так організм надто слабий і багато крови загубила.

Почала в непритомності марити, казала, що скоро вся земля покриється квітами і буде так гарно, так сонячно і всі люди, як квіти. Потім знову дивилася ясно. Турбувалася про Марійку.

– Приходила, та ти спала.

– Скажи ж, Михайло, що весною, весною вмираю.

І Катерина знову почала бурмотіти блудними словами. Говорила, що скоро встане, що то нічого, що її не любили хлопці колись: адже приходили провідати її, значить і вона зробила щось…

А ранком її не стало.

III

Ховали на другий день. Випав перший сніг.

Як виносили, то здавалося, кудись поспішають ці. Не люблять люди, коли їм про смерть нагадують довго.

Михайло йшов осторонь, як чужий. Здавалося йому, що на всіх обличчях була радість, що то не вони вмерли, а Катерина. Ніби смерть така вже страшна…

Зовсім незнайомі зупинялися, питали, далі йшли, хто куди – в своїх справах… Так байдуже. Ніби Катерина вмирає щодня.

– Така молода…

– Ну, чому вони жаліють її так, ніби вона боялася смерти. Була Катерина, а буде земля внизу, там… – і лише тепер відчув Михайло, що вона – це весна… Увесь світ, а світ увесь новий – це вона. Відчув і одразу зрозумів її біль, що не давав їй злитися з життям… Пізно. Коли б хоч на тиждень раніш, не вмерла б вона. Він їй сказав би щось.

– І зовсім неправда це, – запевняв він когось. – Коси її стануть листям на дереві, а очи хмарами, що по небі линуть. – І стало так легко, був лише біль, що раніш не взнав він її…

А здається, що був коло неї так близько…

Коли грудки стукали об дошки й додому ішов з похорону, – був спокійний. Спати ліг рано й заснув міцно. Засипаючи, поставив як завжди будильника на шість.

Ранком прокинувся якось увесь зразу і відчув, що не побачить її ніколи. І це маленьке "ніколи" здавалося тепер таким страшним і безнадійно незрозумілим.

– Як так ніколи? Що за дурне слово?

У голові виникала певність, що от він зараз піде туди в степ, де ходили вони, й неодмінно зустріне її там.

Було сонячно й гарно надворі. Хотілося всміхнутися хмарам і сказати:

– А, здоров, Катерино, – потім до землі припасти, поцілувати її. – От я знов з тобою!

І така радість впала на нього, що в комуну прийшов, усміхаючись. Там Андрій подивився здивовано.

– Де Данило? – аби щось сказати.

– Не знаю… Ну, до побачення, мабуть, їду (саме в цю хвилину вирішив Михайло, що їде).

Дома речі склав, пішов спочатку брати відпустку, а потім до Петра.

Галя саме білизну полоскала. Мовчки сів, глянув на двері, що вели в кімнату Катеринину, і знову відчув себе самотнім: "ніколи".

І знову стало страшно, схотілося завити, по підлозі з криком полізти: "І як Галя може білизну полоскати". Сидів мовчки, не рухаючись, щоб не сталося чого. А нудьга, як біль у зубі, охопила все тіло.

– Поїзд в тридцять на дванадцяту…

Галя головою хитнула, ніби знала вже все.

Почала колисати колиску.

– А-а-а!

Позіхнула, уважно подивилася.

– Скоро приїдеш?

– Не знаю.

Знову головою хитнула, ніби так і треба. Посиділи тихо. Дитина плакала. Підвівся:

– Прощай! – Ще раз обдивився кімнату, глянув на двері Катерининої кімнати: – Можна туди?

Пішов. Сів там, голову на руки поклав… Постукала Галя:

– Час вже до поїзду.

Підвівся, схопив за руку, всміхнувся якось криво, спитав:

– Пам’ятаєш: ех, ти, Галю моя, комсомолочка! – Хотів ще додати щось, та рукою махнув. Галя повернулася мовчки й витягла щось з шухляди:

– Це вона залишила.

– Ні, не треба…

Пішов. Надворі темно було… По дорозі зустрів Петра. Той, як завжди, кудись поспішав.

– Виїздиш зовсім?

– Не знаю.

– Зустрів Данила, знову сьогодні пішла від нього Марійка…

– Та-а-к.

Йшли мовчки. Пройшли два квартали. Розмова не в’язалася. Тоді Петро почав прощатися.

– Ну, повертайся швидше.

Розійшлися – Михайло просто, а Петро повернув за ріг, додому.

Туман. Десь блимає зеленою зіркою трамвай. Над заводами ліворуч догорає сяйво. Було вогко й темно. Перехожі лаялись, потрапляючи в болото ногою. З неба сіяв дрібний, нудний дощик. Лише струмки дзвеніли так, ніби прийшла весна.

Михайло поспішав на поїзд. Враз якась темна постать виринула з імли.

– Підемо?..

Вдарило в голову. Подивився, скрикнув здивовано:

– Марійка!

Відскочила та:

– Я… я не впізнала.

За руку взяв, казав радісно:

– Ходім, ходім зо мною, – і потягнув з собою.

– Не хочу… Не піду з тобою.

– Та не бійся, не те…

Йшла покірливо. Привів на вокзал. Став до каси й міцно за руку тримав, ніби боявся: втече.

Вийшли на перон. Чекати довго не довелося. Сіли.

Марійка забилася в найдальший куток, вдарив другий дзвінок, поліз вбік вокзал.

Ось стоїть дівчина і комусь рукою махає: прощайте, прощайте.

Михайло вискакує до присінку вагона й кричить:

– До побачення!

Та здивовано дивиться, але Михайло, сміючись, іде в вагон і сідає поруч Марійки.

Порожньо. Майже нікого немає, і верхньої полиці підіймати не треба…

Закурює. Тягне в себе синій дим і дивиться спокійно на вогні міста, де було так багато гарного. Дивиться на Марійку і чує, як вона плаче.

Поїзд летить. То вище, то нижче дріт. Перша станція, друга, третя. Встала Марійка й пішла вмитися: фарбу зітерла; подумала: "Чи надовго ж".

– Ляж краще, тобі так незручно.

Слухняно, ніби боязко ноги простягнула.

Вкрив пальтом. Сів коло неї, а вона притулилася мовчки. Проходив кондуктор, подумав: "Закохані". Тихо розмову вели…

Коли Петро повернувся додому, Галина лежала, головою в подушку ховаючись. Він стомлено скинув пальто, стомлено сів коло неї.

– Чого ти, Галю?

– Тоскно. Приходив Михайло. Чекав на тебе…

– Знаю. Зустрів дорогою.

Сиділи мовчки. Надворі вітер шугав і гудів під стінками.

– От тепер ми з тобою зовсім самі: й Михайло покинув нас, – сказала Галя.

– Нічого, якось буде.

Закричала дитина. Галя скочила, почала гойдати. Петро ходив з кутка в куток, щось думав. Раптом повернувся до Галі:

– А ти знаєш, Галю, у нас якось справді не те…

– Гармонія, – насмішкувато шепнула Галя з темного кутка.

– Якось самотньо стало.

Галя кинулася до нього й заридала на плечі. Він пригорнув її й тихо гладив… Гладив і не казав нічого…

Коли ж на село прийшла вістка, то мати Катерини заплакала, а потім, згадавши, що час годувати свині, пішла виносити помиї, шморгаючи носом…

Батько мовчки сидів і довго в той день не лягав спати, а комсомол зробив вечір спогадів: це ті, що з нею на фронті були…

Дмитро з Ніною згадували часто. Згадували, казали:

Ніна:

– Гарна була дівчина, трохи з фантазіями, але…

Дмитро:

– Розумна дуже… Ми краще робимо, так, Ніно?

Ніна замахувалася рукою… Іван і Андрій:

– Таки та Катерина гуляща баба була… Хе-хе! Й вона согрішила, значить. А яка строга була на вигляд… і не підходь. А Михайло не дурень.

Петро мовчки ходив на посаду, а Галина перечитувала зшитки, вночі вдивлялася в чорний морок і шукала відповіді.

IV

Дзвеніла знову весна. Знову голуби світилися в небі, а за заводським парканом хлопчики грали в цурки.

Галину Петро розважав:

– Ет, кинь журитися, ще будуть…

– А Павлика не вернеш.

– Спорудимо.

Стали прощатися, як щось постукало.

– Хто там? Це Михайло, – побігли вдвох.

– Звідки? Чому не писав нічого?

– Та пустіть же, шию одірвете… От які… – За ним стояла Марійка.

– Марійко! Одружилися ви, чи що? – почав Петро.

– Ні, – відповідала та.

– От, чому стоїте, заходьте.

– Ні-ні. Хай до мене ідуть. Тут зовсім недалеко, за рогом.

– Хіба ви розійшлися? – здивувався Михайло.

– Галинина фантазія, так краще, – каже.

Галина схопила під руку Марійку, і вони швидко пішли вперед. За ними рушили хлопці.

– А чому б нам у степ не піти.

Погодилися всі. Михайло сказав, що швидко їх дожене.

– Тут на хвилину, в одне місце.

Коли всі сховалися за рогом, на цвинтар побіг, серед зелені ледве розшукав. Могила завалилася вже, і чудно стало, що там під землею вона, – Катерина.

– Катю, Катю! – покликав.

Сів на могилу, зірвав квітку обережно сховав.

Наздогнав аж за містом. Сміялися, про щось змагалися.

– Про що це ви?

– Та от надрукував він, Петро це, свою поему і носа тепер угору дере.

– Та кинь, у мене зуби болять.

– Нічого. У великих людей завжди або зуби болять, або голова хвора.

– А ви зовсім не змінилися, – сказав Михайло.

– А ти зовсім інший став, Михайло, ніжний якийсь…

Далеко внизу блакитною стрічкою біг Дніпро. Сіли.

– Як же ви? Розказуйте. Коли я їхав, мені здавалося, що не все було гаразд… А Павлик де?

– Вмер… – тінь пройшла, а Петро:

– Не біда, як ми нового назвемо, Галю?

– Ще не закаялися?

– Ні.

Надвечір сиділи в Галини.

– Що роблять хлопці?

– А… нічого, по службовій лінії пішли. Митя вже секретар газети, а ті непогані теж посади мають.

– Так. А Данило?

– А Данило одружився.

– Що ти, Марійко?

– Нічого. – Пішла Галина й принесла щось.

– Це дала мені Катерина… Отой синенький зшиток тобі передати наказувала, а це на, прочитай, Михайле.

Михайло розвернув перший зшиток. Там було:

Гармонія і свинушник (Повість).

Комсомолу з тривожною любов’ю.

– Читай, читай!

Михайло почав:

"Я омочила перо своє в кров, любов’ю й зненавистю на папір дихнула я. Я люблю людину, коли стоїть вона просто, бентежлива й непокійно-буйна. Коли вона каже:

– Що з того, що тут стіна? Я мушу пройти, я мушу вперед пройти.

І проходить або вмирає…

Я ненавиджу тебе, людино, за те, що ти ходиш крадькома… Зупиняєшся часто і вклоняєшся на всі боки.

Я не люблю, коли ти прислухаєшся до бурчання шлунка й запевняєш, що то найкраща музика.

Я гукаю на всіх, хто відчув відблиски проміння й бачить світло:

– Розбийте ці стіни, болото засмоктує нас.

Вже сонце сходить і золотить обрій!

Тобі, жінко, й тобі, мужчино, співаю я нині. Всім, хто задихається в багні, не хрюкає задоволено там. Всім, хто вміє прагнути до смерті, співаю я: і тим, хто впав і бачить своє падіння, і тим, хто міцно стоїть на ногах, і навіть свиням кажу я:

– Хай пітьма губить перші проліски, хай тумани покрили зелень, а земля все ж таки крутиться.

– Товариші, земля крутиться. І всім вам, – і не-свиням, і свиням, невільний чи вільний рятунок буде. Допоможіть же тим, хто заслаб в дорозі.

Ніч темна. Вітер буйний суворий, але вам кажу я. Кажу я вам:

– Добре зробили ви, що кинули берег той спокійний і тихий.

Хай з вас глузують. Хай руки ваші іржа роз’їла солона, а вітер очи сліпить. Хай! Ви – прагнете.

Зустріньте ж сонце вартими сонця.

Руйнуйте саж!"

Михайло закрив зшиток. Було тихо.

Весняна муха вдарилася об скло, зашуміла, а потім вилетіла.

Михайло перегорнув кілька сторінок.

"Іноді восени починає розцвітати акація, але морози вб’ють той цвіт і, може, лише людина, яка бачила його, відчує, що тут вчора завітала в гості весна".

Михайло взяв зшитка, обережно сховав у кишеню, а руки дрижали.

А дома взяв другий зшиток і почав перегортати сторінки. Там було:

"Петро й Галина вже одружилися. Вони мені подобаються, боротися думають. Може, вони більш праві, ніж я.

Ми краплини в морі світового руху,

Ми загинемо – зорі не згаснуть, —

Дай свою кріпку, товаришу, руку —

Ми безсмертні в руках всесвітнього гасла.

Ідемо ми всі ряд за рядом, —

Хай поляжуть перші колони,

А над нами безмежне небо,

А над нами зорі червоні…

Певно тому, що немає ритму єдиного між людьми, то іноді немає ладу всередині самої себе. Гарно, що хоч боротися можна.

Поки є боротьба, значить є рух, поки є рух, значить нічого не страшно.

Через те так і не хочу бути твоєю, Михайле, бо любов швидко тускне, заспокоюється, загниває.

Я хочу любити так, щоб увесь світ став вогненний… Чи зможеш ти, щоб не було міркувань. Тепер всі в любові живуть мозком, а не любов’ю.

Ніч надворі. Вітер гуде. Каганець ледве блимає. Здається, другу ніч не сплю. Голод страшний.

Михайло все сердиться, все втручається в мої справи: то я дуже багато роблю, то в порваних черевиках ходжу на завод і через це чомусь неминуче захворію.

Погано те, що і я за ним слідкую. Я знаю, що він теж голодує, і мені боляче за нього, але не так, як за чужу людину. Це, мабуть, тому, що всі люди чужі ще один одному, а так хочеться тепла.

Як багато у нас таких, що гадають, нібито все досягнуто. Як багато обмежених і задоволених цілком.

Балачки, балачки. Іван казав, що комсомолка, яка "береже свою невинність" (яке слово паскудне), – міщанка. Яка хоче мати дитину – теж. А Михайло каже: читай Леніна.

Читаю – і тому, що читаю, тому, що слухаю, тому, що люблю його – тому й хочеться іноді голову об стіну розбити.

Так багато думок, а зловити важко.

Вчора запитала Михайла: чи пішов би він за мною на край світа. Відповів, коли б дали потрібну для цього відпустку, то може й пішов би. Я, врешті, дуже рада, що у нього є щось інше, крім мене.

Сталося те, що мусило статися. Мені було лише неприємно… Більше цього не буде.

Знов нападає на мене Михайло за "песимізм". І як він не розуміє, що той, кому байдуже, кому не болить, лише той може бути спокійним… Ох, як ненавиджу я цей оптимізм казьонний. Тих, що робітників пастушками роблять, і так на зневірених та на "песимістів" гримають. А самі не вірять, а самі брешуть, а в самих не болить, бо все це чуже їм і нерідне.

Знов він не розуміє мене, каже, що в мене надто велика любов до далекого й немає любові до ближнього. Я просто задихаюся. Хіба може істота, яку труять хлором, почувати себе спокійною?

Марійка живе в мене. Данило – дурень, вона хороша дівчина.

Так весело дивитися, як у степу перші проліски глянули і дерева вже розпускаються. Я не люблю акації, вона зеленіє, коли весна проходить.

У Гальки народився син. Я страшенно рада. Я хочу, хочу, але цього навіть в щоденникові написать сором.

І любов є, щоб любити, і сили є, а життя примушує любити сіро… Хоч круть-верть, хоч верть-круть, а в наші часи треба любити, як личить, з усіма подробицями, бо не мала ж я й добре розумію все… Так іноді хочеться кричати від болю.

Стіна. Хіба можна спокійною бути, коли знаєш, що обійти не можна цю стіну, а зруйнувати, ще не зруйнуєш. Так часто уявляється мені наша любов.

Михайло радить підкопуватися – загинеш ти, пройдуть інші, прокопають далі, заб’ють динаміт і зірвуть.

Зірвуть цю сім’ю, цей побут проклятий.

Знаю я, що буде так. Але ж хочеться, хочеться глянути туди за стінку, Михайле, та тут темно… Так дивує мене іноді твій спокій. Невже тобі байдуже?

Відсвяткували перше травня. Ішов натовп, і я розпускалася в ньому і разом робилася все більшою й більшою, а ноги мої йшли в такт з усіма. Я була тим бруком, над яким маяли прапори, я була зеленим листям, котре зірвав якийсь хлопець і начепив на свого кашкета.

Порожньо. Ходжу в степ і відпочиваю там.

Здається, що повинен от-от десь загусти бубон і в єдиному такті повинні злитися люди, земля і небо.

Я шматок життя, а життя не хоче, щоб я злилася з ним. Закрутилася я з особистим життям.

Знов ходили у степ з Михайлом, повернулася пізно вночі. Михайло тримається тихо, а я напружено чогось чекаю.

Коло дитини доводиться ходити й мені, бо Галина не вміє. Михайло сердиться, мені здається, тому, що я йому мало часу віддаю через це.

Зараз можу спокійно писати. Як вихор вдарив у груди й ніжність розлилася по всьому тілі. Чудне почуття: так ніби я за щось була йому вдячна.

З Михайлом балакала. Я нарочито сказала, що не хочу мати. Він, здається, зрадів. Він боявся, боявся, боявся…

Як я можу мати від нього дитину? Коли б він про гроші на аборт мовчав.

Здається, кінець…"

Михайло скінчив читати. Перегорнув ще раз сторінки. Потім запалив у грубі. Ярким полум’ям спалахнули дрова.

Думав про щось хвилину, і раптом кинув зшитки у вогонь. Лизнуло червоним язиком, листки здригнули, ніби їм було боляче, почорніли й разом загорілися.

А він понуро дивився й здавалося, що з цими листками відходить з життя щось рідне. Відходить спокій, з яким він жив 24 роки.

По старій звичці контролював свої думки. Чудно стало. Не впізнав себе… Коли очутився, то відчув, що тепер не буде йому спокою, що тепер і в ньому кожний рух, кожний біль, кожний гострий кут в життю озиватися буде болем. Почув, що ніби весь світ він прийняв у серце своє і не зможе тепер байдуже ховатися від нього.

У хаті було темно, й відблиск грав на стелі й на стінах.

Ще раз забився вогонь, хотів стрибнути з одчинених дверець, але вмер: то він, прочитавши рядки, схотів вирватися зі своєї в’язниці…

Сильним протягом розривало останні шматки паперу, і нарешті від Катерини Ласко нічого не залишилося…

А на дворі була весна. Теж така весна!

...І точилася боротьба нового життя...